

میں تین مشعل

تنویر عباسی

منهن تنین مشعل

منهن تنين مشعل

(خاكا)

تنوير عباسي

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
تنبوولي محمد، حيدرآباد سنڌ
۱۹۹۰ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر هڪ سو ايڪٽيه
چپائيندڙ: نيو فيلڊس پبليڪيشنس

ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ
ڪمپيوٽرائيزنگ ڪمپوزنگ سينٽر،
پاڪستان چوڪ ڪراچي.

چپيندڙ: نيو فيمس پرنٽنگ پريس
ھور اسٽيڊ ھال چاڙھي، حيدرآباد.

پھريون ايڊيشن: مارچ ۱۹۹۰ع

ٽائيل ڪيلگرافي: لياقت علي.

قيمت: ۵ روپيا

پڪي جلد سان: ۵ روپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

MUNHUN TANEER MASHAL (Sketches)

written by TANVEER ABBASI. Published
by New fields Publications, Tando wali-
Mohammed, Hyderabad, Sindh. Pakistan
First Edition March 1990. Price per copy Rs. 5/-

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

گوندر جن گذاريو، منهن تنين مشعل،
ڪا مون پوي ڪل، انهن جي افسوس جي.
(سچل)

پنهنجي پياري نياڻيءَ

پارس

جي نانءُ -

سندس آرڪيٽيڪٽ بئنڊ تي تحفي طور

تنوير عباسي

ليڪڙو ڄاڻ ڪتاب

رنگون ٿيون رباب

(شعر جو مجموعو)

جي ماري نه موت

(ترجمو)

پاراڻا ٻول

(چونڊ ۽ ترتيب)

سج تريءَ هيٺان

(شعر جو مجموعو)

جديد سنڌي شاعري

(چونڊ ۽ ترتيب)

خير محمد هيسباڻيءَ جو ڪلام

(تحقيق ۽ ترتيب)

نانڪ يوسف جو ڪلام

(تحقيق ۽ ترتيب)

ڏوري ڏوري ڏيه

(سفرنامو)

هيءَ ڌرتي

(شعر جو مجموعو)

ترورا

(چونڊ نثري لکڻيون)

شاهه لطيف جي شاعري

(ٽي جلد)

(تحقيق)

سچل سرمست (انگريزي)

(چونڊ ۽ ترتيب)

فهرست

نمبر	عنوان	صفحو
	مهاڳ	
۱-	علامہ آء آء قاضي	۱۸-۹
۲-	شيخ عبدالمجيد سندي	۲۷-۱۹
۳-	حيدر بخش جتوئي	۲۲-۲۸
۴-	پير حسام الدين راشدي	۵۷-۳۳
۵-	مولانا گرامي	۶۵-۵۸
۶-	مقبول پٽي	۷۳-۶۶
۷-	رشيد پٽي	۸۳-۷۵
۸-	نسيم احمد کرل	۸۷-۸۳
۹-	عابده پروين	۹۳-۸۸
۱۰-	ڏاڏو شاه	۱۰۱-۹۵
۱۱-	مائت لعل	۱۱۰-۱۰۲
۱۲-	ڊيڙي	۱۱۶-۱۱۱
۱۳-	عمر بورچي	۱۲۲-۱۱۶
۱۴-	الڙ شاه	۱۲۶-۱۲۳
۱۵-	سج ورنِي	۱۲۹-۱۲۷
۱۶-	ڪئٽين جو مٽيجر	۱۳۶-۱۳۰

مهاڳ

هيءُ مضمون نه تحقيقاتي مقالا آهن، ۽ نه سوانحي. هيءُ مضمون فقط منهنجي ذاتي يادگيري تي مشتمل آهن، جيڪي گهڻي قدر تاثراتي آهن.

هن مضمون جا موضوع شخصيتون ۽ شخص آهن. انهن کي خاڪا به سڏي سگهجي ٿو. انهن ۾ علامه آءِ آءِ قاضي، شيخ عبدالجيد سنڌي، حيدر بخش جتوئي جهڙيون جڳ مشهور شخصيتون به آهن، ته ان شاهه، پورجي عمر ۽ نرس ڊنريءَ جهڙا ان ڄاتل شخص ڀن. پر هنن مضمونن ۾ هڪ ڳالهه ساڳي آهي، اها هيءَ، ته شخصيت يا شخص، جنهن پنهنجي متعلق مونکي لکڻ تي مجبور ڪيو، ان ۾ ڪا اهڙي انوکي ڳالهه هئي، جنهن منهنجي يادگيري تي ان سڄندڙ ڇاپا ڇڏيا. ان تي وقت جي وهڪ ڪٿڻ ڇڏهي نه سگهي، ۽ اها سڄي سون جيان سدائين منهنجي حافظي ۾ جڙڪندي رهي. انهن ماڻهن ۾ ڪا اهڙي ان رواجي انسانيت جي جهلڪ هئي، جيڪا منهنجي روح کي هڪ امر جوت ڏيئي ويئي.

هونءَ ته عظيم ۽ جڳ مشهور شخصيتن، علامه آءِ آءِ قاضيءَ، شيخ عبدالجيد سنڌيءَ ۽ حيدر بخش جتوئيءَ جي علمي، ادبي، توڙي سياسي ڪارنامن تي ڪي نئي ضخيم ڪتاب لکي سگهجن ٿا پر مون هتي مختصر طور انهن جي باري ۾ فقط پنهنجا ذاتي تاثرات ڏنا آهن.

هن ڪتاب ۾ آيل ڪجهه مضمون اصل ۾ تقريرون آهن، جيڪي مون مختلف موقعن تي ڪيون، ۽ بعد ۾ اهي ٽيپ تان اُتاريون ويون. انهن ۾ علامه آءِ آءِ قاضيءَ ۽ رشيد پٽيءَ جي باري ۾ ڪيل تقريرون اچي وڃن ٿيون. مان اڌ سومري، الطاف اٿيم، ۽ اختر درگاهيءَ جو ٿورائتو آهيان، جن انهن تقريرن کي ٽيپ تان اُتاريو. انهن جي ڳالهائيل ٻولي (Spoken Language) آهي، جيڪا جيئن جو تيئن رهن ڏني وئي آهي. ڳالهائيل ٻوليءَ جو گرامر ۽ محاورو الڳ هوندو آهي، جيئن هنن مضمونن/تقريرن جو آهي.

مان فيروز احمد صاحب جو ٿورائتو آهيان، جنهن هن ڪتاب کي ٿوري وقت ۾، سهڻيءَ ۽ جديد ڇپائيءَ سان شايع ڪيو.

تنوير عباسي

سرمد جو ڪهر

خيرپور

5 مارچ 1990ع

علامہ آء آء قاضي

”سج سپاڻي جا ڪري سا ئي ساميءَ روءِ،
اچي ٿي عطر جي منجهان مڱت بوءِ،
سا ڏيکارينهون جوءَ جتي لاهوتي لعل ٿيو.“

فرشتا نظر نه ايندا آهن، خاص ڪري، ۲۰ صديءَ ۾، مون
جهڙي گنهگار کان ڪو پڇي ته تو ڪو ملائڪ ڏٺو، ته مان
چونڊس ته ها مان علامہ آء آء قاضي کي ڏٺو.

علامہ ائين ئي هو جيئن شاه صاحب چيو آهي:

”مون سي ڏٺا ماءُ، جنين ڏٺو پرينءَ کي،
تنين سنڌي ڪا، ڪري نه سگهان ڳالهڙي.“

بلڪل نفيس، نازڪ، پاڪ، پوتر، نرم، سادو، سباجهڙو،
سنهڙو، جهڙي صورت، تهڙي سيرت. مونکي سعادت حاصل آهي
ته جڏهن علامہ صاحب سنڌ يونيورسٽي ۾ Friday Lectures ڏيندو
هو ته مان پنهنجن دوستن سان گڏ ڪوشش ڪري سندن هر
ليڪچر ۾ حاضر ٿيندو هوس.

علامہ صاحب جو اهو اصول هو ته جنهن وقت ليڪچر هوندو
هو، (ان وقت ليڪچر شام جو ۵ بجين ٿيندو هو) ته ڪريڪٽ
ٽو سيڪنڊس پوري ۵ بجي ظاهر ٿيندو هو ۽ اچي ڪرسي تي
وهندو هو. ايترو Punctual هو. ان ليڪچر جا موضوع مختلف
هوندا هئا. مثلاً ڪيمسٽريءَ جو پروفيسر ڪيمسٽري تي ليڪچر
ڏندو هو، ۽ بائيٽيءَ جو پروفيسر بائيٽي جي موضوع تي ليڪچر

ڏيندو هو، ۽ علامه صاحب في البداهه انهي ساڳئي موضوع تي بنا
ڪنهن تياري جي، ان کان يڪدم بعد ۾ صدارتي رايا ڏيندو
هو، ۽ اسان کي عجب لڳندو هو ته هر سبجيڪٽ تي هر موضوع
تي علامه صاحب جي ايڏي گرفت هئي، ايڏي استدي هئي، ايڏو
انهو اڀياس هو جو هو انهي سبجيڪٽ جي ماهر، جيڪو انهيءَ
تي ليڪچر ڏيندو هو، ان کان وڌيڪ اسان کي ان سبجيڪٽ
جي باري ۾ ٻڌائيندو هو. هڪ ليڪچر هو اسان جي دوست
مقبول پٽي جو، جيڪو تنهن زماني ۾ پريس جو مئنيجر هوندو
هو. انهي جو ليڪچر هو ته پريس جي ايجاد ڪيئن ٿي ۽ ان
جون Technicalities ڇاهيون؟ اتي اسان چيو ته اڄ علامه صاحب
جي خبر پوندي جيئن هي سبجيڪٽ ٽيڪنيڪل هو، پر علامه
جيڪو ان تي ليڪچر ٿيو، جو سڀني کان وڌيڪ معلومات اسان
کي ملي. ته ايڏي وسيع استدي هوندي هئي علامه صاحب جي هر
موضوع تي. انهيءَ دور ۾ مون کي ياد آهي ته اسان سان گڏ
ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي به هر ليڪچر تي ايندو هو.
ڪامريڊ جا خيال پنهنجا، علامه جا خيال پنهنجا، پر هيون ٻئي
شخصيتون معصوم، ٻئي ايماندار ۽ ٻئي Sincere ٻئي پنهنجي پنهنجي
اصول جا پڪا. پوءِ جڏهن ليڪچر ختم ٿيندو هو ته ڪامريڊ
حيدر بخش اتي بيهي سوال ڪندو هو ۽ علامه صاحب ڪڏهن نه
ڪاوڙيو. ڪڏهن به پنهنجو صبر ۽ تحمل هٿان نه ڇڏيائين،
هميشه مرڪندو هئو، ۽ مرڪي ڪامريڊ حيدر بخش جي سوالن
جا جواب ڏيندو هو. ڪڏهن به هن فتويٰ نه ڪڍي ته حيدر
بخش ڪافر آهي، ڪو منڪر آهي يا هن کي تعزير ڏيو يا سزا
ڏيو - نه بلڪل نه - جڏهن به حيدر سان ملندو هو ته تمام وڏي
شفقت جو اظهار ڪندو هو. علامه صاحب هتي خيرپور ۾ به آيو،
ان جي باري ۾ اسانجي دوست حداد صاحب ڪافي ٻڌايو ۽ هتي

ڪافي رڪارڊ آهي. خاص ڪري جوڊيشل ڪورٽ ۾ علامه جي فيصلن جو رڪارڊ آهي. جيڪي هن فتوائون لکيون آهن، پر هتي ڪاغذ ڏسندي معلوم ٿيو ته نومبر ۱۹۲۲ع ۾ مير علي نواز "ناز" جي منزل جو انگريزي ۾ ترجمو ايلسا قاضي ڪيو. جيڪو هن جي ڪتاب Casual peeps at Sophia ۾ ڇپيل آهي. بهرحال علامه صاحب جو خيرپور سان جيڪو واسطو هو ان تي حداد صاحب ڪافي روشني وڌي پر هڪڙي ڳالهه خاص آهي، جنهن جي ڪري علامه صاحب خيرپور ڇڏي، اها ڳالهه اوهان سان ڪندس.

مير علي نواز صاحب تنهن زماني ۾ هتان جو حڪمران هو، تنهن زماني ۾ حڪمران جي زبان ٿي قانون هو، چو ته مطلق العنان حاڪم هوندا هئا. علامه صاحب تمام ايماندار جج هو. اتفاق سان ڪو مير صاحب جو نوڪر ڪيس ۾ قاسمي پيو ۽ اهو ڪيس آيو علامه صاحب وٽ. مير صاحب علامه صاحب ڏانهن هڪ ماثور موڪليو. مير صاحب جي سخي آهي ۽ عرصن من جوابدار کي ڇڏيو. علامه صاحب پنهنجي چيمبر ۾ ويٺو هو، اوڏي مهل هڪ ٻئي ماثور کي سڏايائين، ان کي پنهنجي ڀر ۾ وهاريائين ۽ وري سڏايائين انهيءَ سفارشي ماثور کي ۽ پڇيائين ته بابا! مير صاحب ڪهڙو ناپو موڪليو آهي، ته هن وري ورجايو ته مير صاحب، چيو آهي ته ڦلاڻو ماثور اسانجو آهي، انهيءَ کي ڇڏيو. جيڪو ماثور وهاريو هئائين تنهن کان لڪرائي ورتائين ته مونکي هي سفارش ٿي. ۽ تنهن کان پوءِ پنهنجي استعفا لکيائين ۽ استعفا لکي سڌو اسٽيشن پهتو ۽ پوءِ خيرپور ڇڏي هليو ويو، ته اها هئي علامه صاحب جي ايمانداري.

انهيءَ باري ۾ مان اوهانکي هڪ ٻه حڪايتون ٻڌايان ته پاڻ جڏهن سنڌ يونيورسٽي جو وائيس چانسلر هو ته علامه صاحب کي لنڊن وڃڻو هجي. هن پنهنجي ڊپارٽمنٽ جا ماثور گهرايا ۽

پڇيائين ته ”بابا اوهان کي ليبارٽري لاءِ ڪهڙيون شيون گهرجن. مان لنڊن ٿو وڃان، مونکي لسٽ ڏيو ته مان اتان وٺي اچان.“ انهن علامه صاحب کي لسٽ ڏني. علامه صاحب لنڊن ويو هنن لاءِ اهي شيون آنديون، ته يونيورسٽي وارن T.A بل آڻي علامه صاحب کي ڏنو ته هن تي صحيح ڪيو. علامه صاحب پڇيو ته ”بابا! اهو ڇا جو بل آهي؟“ هنن ورائيو ته ”سائين اوهان سرڪاري طرح لنڊن ويا هئا ليبارٽري جو سامان وٺڻ سو انهيءَ جو بل آهي.“ چيائين ته بابا! آئون يونيورسٽي جي ڪم سان ته ڪونه ويو هوس. مان ته پنهنجي ذاتي ڪم سان ويو هوس، پوءِ جي ڪڏهن اوهان جو ڪم ڪري آيس ته پوءِ ان ۾ ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي، انهي لاءِ مان اوهان کان ڇو پئس وٺان.“ ۽ علامه اهي پئسا نه ورتا.

ان کان پوءِ ٻي ڳالهه ته جڏهن آخري وقت ۾ پاڻ شاهه جو رسالو پئي ترتيب ڏنائون ته ادبي بورڊ جي طرفان علامه صاحب کي ۱۰۰۰ روپيه ماهوار اسڪالرشپ ڏيندا هئا. فيصلو اهو هو ته جيستائين شاهه جو رسالو، عمل ٿئي، تيستائين، علامه صاحب کي گذر سفر لاءِ ۱۰۰۰ روپيه ڏجي ڇو جو ان وقت علامه صاحب يونيورسٽي کان ٻاهر هو. علامه صاحب اهو هر مهيني چيڪ وٺندو هو ۽ ڪم ڪندو هو. اتفاق سان هڪ دفعي بيمار ٿي پيو ۽ ٻه مهينا علامه صاحب ڪم ڪونه ڪيو، چيڪ بدستور ويندا رهيا، پر انهن ٻن مهينن جو چيڪ واپس موڪليائين بورڊ ڏي نوٽ هڻي ته هي ٻه مهينا مان بيمار هوس، انڪري هي ٻه مهينا مان اوهانجو ڪم ڪونه ڪري سگهيس. انڪري مونکي حق نه آهي ته اهي پئسا مان اوهان کان وٺان. انهي ڪري واپس ڪيان ٿو. اهو هو اصول. اها هئي ايمانداري، جنهنڪري مون کيس فرشتو سڏيو آهي. جيترو وقت علامه صاحب يونيورسٽي ۾ رهيو انجو هڪڙو مثال ته ڊاڪٽر صاحب اوهان کي ٻڌايو، پر مونکي ياد

آهي ته يونيورسٽي ۾ ڪو صدر اچي - گورنر اچي - وزيراعليٰ اچي پر علامه صاحب ڪڏهن به انکي اسٽيشن يا هوائي اڏي تان وٺڻ نه ويو نه ڪنهن کي ڇڏڻ ويو.

هڪ دفعي مشتاق احمد گرمانِي گورنر هجي ويسٽ پاڪستان جو ۽ يونيورسٽي اچڻو هو. علامه صاحب کي چيو ويو ته گرمانِي صاحب ڏاڍو سخت ماڻهو آهي ۽ وڏي ڳالهه اها آهي ته اوهانجو چانسلر، به آهي. انکي اسٽيشن تي رسيو ڪرڻ هلو. علامه صاحب چيو ته بلڪل نه، ڀلي مونکي نوڪري مان ڪڍي ڇڏي، منهنجي اها عزت نه آهي ته مان رتان گورنرن کي رسيو ڪندو. آخر ان ڳالهه تي راضي ڪيائونس علامه صاحب کي، ته هونيورسٽي جو چانسلر آهي، اوهان کيس گهٽ ۾ گهٽ يونيورسٽيءَ جي در تي ئي رسيو ڪيو. پوءِ علامه صاحب انکي يونيورسٽي جي در تي رسيو ڪيو.

علامه صاحب جي زماني ۾ ڇا ٿيو جو ڪراچي يونيورسٽي به وجود ۾ آئي ۽ هوڏانهن پنجاب يونيورسٽي به هئي. هنن ڌڙا ڌڙ گريجوئيٽ پيدا ڪرڻ شروع ڪيا، هوڏانهن اسان جا چوڪرا ٿورا پيا نڪرن ۽ اسٽينڊرڊ به تمام High. علامه صاحب، کي چيو ويو ته سائين اهڙي طرح ته Competition ۾ اسان جا چوڪرا رهجي ويندا ۽ توهان مهرباني ڪري نرم ٿيو ته اسان جا چوڪرا نوڪريون وغيره وٺن- علامه صاحب چيو ته:

"No- I want quality, not quantity"

اهي الفاظ هئا علامه صاحب جا. علامه صاحب جي انهن لفظن جو ثبوت، تڏهن ملير، جڏهن ويسٽ پاڪستان ٿيو ۽ لاهور ۾ اسان جا گريجوئيٽس ويا ته اتي معلوم ٿيو ته اسانجو هڪ هڪ گريجوئيٽ ڏهن ڏهن تي حاوي ٿي ويو. انهن جي مٿان domain رهيو. اڄ عالمه صاحب جي اسان ياد ملهائون ٿا ۽ منهن جي خيال ۾

اسانکي ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته اسانجي رشيد احمد شاهه صاحب جيڪو هي ميڙو مڃايو آهي، سو سڃايو ٿيندو ته اسانکي کپي ته Quality - ۽ نه Quantity .

جيڪو شاگرد هتان ڊگري وٺي ٿو نڪري ۽ انکي ڄاڻ نه آهي ته انجي ڊگري بيڪار آهي ۽ ڪاغذ جو هڪ ٽڪرو آهي. منهنجي اوهان کي نصيحت آهي ته اوهان سڀ ڄاڻو بڻجو. اوهان جنهن جنهن سبجيڪٽ ۾ پڙهو ٿا، انجا ماهر ٿيو ۽ پوءِ ڏسو ته علامه صاحب جيڪي جي - ايم - سيد کي خط لکيا اٿين. انهن ۾ صاف لکيو اٿائين ته سنڌ جي امن جو پيغام سڄي دنيا جي رهنمائي ڪندو. علامه صاحب هتي عالمگير مذهب جي ڳالهه ڪئي آهي، جيڪو سڄي دنيا جي مٿان حاري ٿي وڃي، سر علامه صاحب جي انهي خواب جي تشڪيل اوهان نوجوان آهيو. اوهان محنت ڪريو. اوهان جيڪو علم حاصل ڪيو. اهو هڪ سچو علم هجي. ڪوڙي نقلي ۽ جعلي ڊگري نه هجي، جنهن مان اوهان کي ڪوبه فائدو نه پهچندو.

تنهن کانپوءِ علامه صاحب جو جيڪو مطلب هو، سندس خطن مان صاف ظاهر آهي. هڪڙي هنڌ پنهنجي خط ۾ لکيو اٿائين ته مان هر قسم جي تعصب جي خلاف آهيان. هو ڪنهن به قسم جو تعصب ۽ ڪٽرپڻ نه رکندو هو. ٻي ڳالهه پنهنجي ڪتاب - "Casual peeps at Sophia" ۾ هڪڙو مضمون لکيو هيا ائين ته:

"Zartusstra was first beautiful blossom of the history of man"

تنهن کان پوءِ زردشت کي پينمبر سڏيو اٿين. انهيءَ کي رسول به سڏيو اٿين. انکانپوءِ هڪ ٻئي هنڌ منهنجي هڪ دوست ٻڌايو ته جڏهن اهڙو دور آيو جو ماڻهو هڪٻئي کي ڪهڻ لڳا ۽ ڪٽڻ لڳا ته علامه صاحب جهڙو حساس ماڻهو ملڪ ڇڏي لنڊن هليو ويو. ڊسمبر ۱۹۴۸ع ۾ هڪ خط لکيو اٿين، جنهن ۾

رت جا ڳوڙها رنو آهي ته هي انسانن کي ڇا ٿي ويو آهي جو هڪڙي جو خون ٿا ڪن ۽ هڪڙي کي قتل ٿا ڪن.

علامه صاحب جيڪو شاهه جي شاعري تي مقالو لکيو جنهنجو ذڪر اسانجي دوست ڪيو ۽ ان جو جائزو بلڪل خوبصورت ۽ سان ورتو، ان ۾ هڪ خاص ڳالهه آهي ته انکان اڳ جن شاهه سائين تي لکيو، تن شاهه سائين کي درويش، پير، بزرگ، ڪرامتون، انجا معجزا، انجو شعر ۽ انجي روحاني معنيٰ ۽ ظاهري معنيٰ انهن ڳالهين ۾ ڦاٿل رهيا، ڪڏهن Scientific تجزيو شاهه جي شاعري جو نه ڪيو ويو ته آخر شاعري جي پرکڻ جا اصول ڪهڙا آهن. هرڪو چوندو هئو ته شاهه وڏو شاعر آهي. شاهه دنيا جو عظيم شاعر آهي، اهو صحيح آهي ليڪن ڇو ۽ ڪيئن؟ ته اهو هڪ سائنسي طريقن جي تنقيد جو بنياد ڊاڪٽر گربخشاڻي وڌو ۽ انکانپوءِ علامه آءِ. آءِ. قاضي جنهن اسان کي ثابت ڪري ڏيکاريو ته شاهه عبداللطيف رحه دنيا جو وڏي ۾ وڏو شاعر هو. تنهن کان پوءِ اسان علامه جون ڪيئي تقريرون ٻڌيون - انجي هڪ ڪيسٽ هتي به ٻڌي، ۽ مان چونڊس ته اسانجي يونيورسٽي تي خاص طرح انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي تي اهو فرض آهي ته علامه صاحب جي هر تقرير جا ڪيسٽ بازار ۾ مهيا ڪيا وڃن. جيئن اسان مان هر هڪ ان کي ٻڌي سگهي، سمجهي سگهي ۽ انهي تي عمل ڪري سگهي. علامه صاحب هر تقرير ۾ مذهب کي هميشه سائنس مطابق ڄاڻائيندو هو. - Theory of evolution ۾ هو يقين رکندو هو. هو ڪڏهن به ڪٽر پٿي يا Fundamentalism جي پاسي نه هو. جيئن ۲۰ صدي جي شروع ۽ ۱۹ صدي جي آخر ۾ "Renaissance" هڪ تحريڪ شروع ٿي، جنهن ۾ اهو به ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ته مذهب، سائنس جي خلاف نه آهي. مذهب سائنس کان الڳ نه آهي بلڪ

مذهب ۽ سائنس ٻئي هڪ شيءِ آهن انهن کي جيڪڏهن ان نموني پرکيو وڃي ته اها سائنسي سوچ جيڪا آهي ته انجو بنياد علامه آءِ. آءِ. قاضي وڌو.

علامه صاحب جو جيڪو آخري وقت هو. علامه صاحب مدرائلسا سان گڏ اسان ڏٺو. انهن جي گهر ۾ ڪيئي دفعا حاضري ڏيڻ وياسون. هنن جي پاڻ ۾ جيڪا پريت هئي ۽ اسان جي حداد صاحب ٻڌايو ته ۲۳ - ۱۹۲۲ع ڌاري ٻئي بگي ۽ ۳ چڙهي گهمندا هئا. انهي زماني ۾ ڪا عورت بنا پردي جي بگي ۽ ۴ گهمي ته ڪيڏي نه وڏي Progressive هوندي. پر تنهن دور ۾ ته بغاوت جي ڳالهه هئي. مدرائلسا ۽ علامه جو ساٿ ائين هو جيئن سائمن دي بوير. جنهن جي هاڻي تازو وفات ٿي آهي. انهيءَ جو سارٽري سان هو. يا جيئن ڊورا بليڪ جو برٽينڊرسل سان. ۽ پوءِ علامه پاڻ کي تنهن محسوس ڪيو. ۽ انڪاپوءِ مون اهو ٻڌو ته اسانجي اسڪالرس کي انهيءَ تي ريسرچ ڪرڻ گهرجي ته علامه صاحب جي تقرير تي پابندي هئي. انهن ڏينهن ۾ علامه صاحب کي دعوتون به ملنديون هيون عرض به ڪيو ويندو هو ته فلاڻي جلبي ۾ اچو. پر علامه صاحب نه ايندو هو. انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته تنهن دور جي حڪومت علامه صاحب جي زبان بندي ڪري ڇڏي هئي. انڪاپوءِ علامه صاحب اڪيلائي محسوس ڪئي. ۽ جن حالتن ۾ فوت ٿيو پاڻي ۾ پير ڌريائين ۽ آخري وقت ۾ هو سهڻي جهونگاريندو رهندو هو ۽ چونڊر هو ته سهڻي جيڪا آهي سا شاهه عبداللطيف رحه جي سوچ جي انتها آهي. ان جي تخيل جي بلندي آهي ۽ سهڻي جي جيڪا شاهه جي رسالي ۾ ترتيب ڏني ائين ۽ چونڊر هو ته شاهه جو سڄو فلسفو انهيءَ ۾ آهي.

”ڪهڙي منجهه حساب. هئڻ منهنجو هوت ريءِ.“

انهيءَ ۾ آهي ته ڪهڙي منجهه حساب هئڻ. جيئن نه. بلڪ

لفظ آهي- هئڻ Existance, Before this life, during this life and after this life _ The very existance.

ڪهڙي منجهه حساب، هئڻ منهنجو هوت ريءَ. ائين چوندي علامه صاحب پاڻيءَ ۾ پير ڌريو ۽ هڪڙي سهڻي هئي، جنهن پاڻ کي اڳ ۾ ئي پاڻي جي نذر ڪيو هيو ۽ پيو علامه قاضي هو، جنهن لاءِ شايد شاه عبداللطيف رحم هي بيت انهي Situation لاءِ چيو آهي ته:

”سهسين سائر ٻوڙيون، منڊ ٻوڙيو مهراڻ“

منهنجي هڪڙي دوست ڳالهه پئي ڪئي ته ڄامشوري جو نالو مٿاهي علامه آءِ. آءِ. قاضي رکيو وڃي. مان سمجهان ٿو ته مونکي ياد آهي ته جڏهن گيان باغ جو نالو مٿايو پي ويو ته علامه صاحب ان جي سخت مخالفت ڪئي ۽ چيائين ته هي تاريخي نالا آهن، هي تاريخي شيون آهن، انهن کي ائين رهڻ ڏيو، پنهنجي تاريخ کي مروڙيو نه پنهن جي تاريخ کي غلط نه ڪيو. تاريخ کي تاريخ رهڻ ڏيو. اوهان کي جيڪڏهن جناح صاحب جو نالو رکڻو آهي ته ڪو ٻيو باغ ٺهرايو، جنهن تي جناح صاحب جو نالو رکو. منهن جي خيال ۾ علامه صاحب خود انهيءَ ڳالهه جو مخالف هو. ڄامشورو ڪو ڄام هوندو ۽ شورو ذات جو جنهن جي نالي آهي. نيڪ آهي ڀلي انهيءَ جي نالي هجي پر اسان چاهيون ٿا ته ڪو ادارو هجي ڪو وڏو شهر ٺهي جنهن تي اسان علامه صاحب جو نالو رکون. اهو اسين پاڻ ٺاهيون پنهنجي همت سان نه. ڪي اڳي ٺهيل ڪنهن شهر تي رکون. اسان کي نئين تعمير ڪرڻ گهرجي. علامه صاحب جي نالي ۾ علامه صاحب جو نالو انجي شايان شان شيءِ تي رکڻ گهرجي.

مان سچ پچ ڏاڍو خوش ٿيو آهيان ته اسان جو نوجوان پرو وائيس چانسلر ڊاڪٽر رشيد احمد شاهه صاحب اهڙا ميرا

مچائيندو اچي. هن کان اڳ به مان هتي آيو هوس. منهنجي دل
ڏاڍي خوش ٿي هئي، ۽ مون شاه صاحب کي چيو هو ته:

You have after all broken the ice.

۽ سچ پچ ته علامه صاحب کي ياد ڪري شاه صاحب وڏي
خدمت ڪئي آهي.

آخر ۾ مان اوهان سڀني جو خاص طرح ڊاڪٽر رشيد احمد
شاه ۽ ڊاڪٽر ملڪ جو ٿورائتو آهيان، جو مون کي موقعو ڏنائون
جو اوهان سڀني سان ملاقات ٿي ۽ پنهنجيون ڳالهيون اوهان تائين
پهچايون.

(شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور ۾ علامه آءِ. آءِ. قاضيءَ جي
ورسي تي ڪيل تقرير، ۱۹۸۷ع)

شيخ عبدالمجيد سنڌي

رڳو هڏ ۽ چم - ماس نالي ماتر به نه پر رنگ کليل، منهن تي سدائين سرخي، چپن تي هميشه هٽڪ لازوال مرڪ، وار ۽ سونهاري اڇا، ائين لڳي ڄڻ ڪو تمام وڏي عمر وارو بزرگ آهي، پر اکين ۾ نهاريو ته جوان - جهڙيون اماڙيون - پر اونهيون - شفاف - موتين جي جرڪي واريون - تارا پورا - مونکي ڪڏهن به ڪراڙو نه لڳو - نه هلڻ چلڻ مان، نه ڳالهائڻ ٻولھائڻ مان - سدا جوان، سدا بهار شخص - مون حياتيءَ ۾ گهٽ ڏٺا، ۽ انهن مان هڪ هئو شيخ عبدالمجيد سنڌي.

ڪراچي هوٽل جي ڏاکڻي ورائنڊي جي ڪچهري تاريخي ڪچهري هوندي هئي، ان ۾ سرائي اميد علي (سنڌيءَ جو اوائلي افسانه نگار)، شيخ علي محمد (صحافي - هاڻي سينيٽر)، عبدالرحيم عباسي (ڪراچي هوٽل جو مالڪ)، مولانا غلام محمد گرامي، مولانا محمد يوسف (مولانا عبيدالله سنڌيءَ جو ساٿاري) سيد سردار علي شاهه (روزانه ڪاروان جو ايڊيٽر) مصطفيٰ قريشي (هاڻي ايڪٽر) ۽ ٻيا ڪيترائي اهم شخص اچي گڏ ٿيندا هئا. مان ۽ رباني ان ڪچهريءَ ۾ نوجوان شاگردن جي حيثيت ۾ علم جي اسات ڪٿي اچي ويهندا هئاسين. ان ڪچهريءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن شيخ صاحب لکڻ جو نڪاءُ ڪري، ”السلام عليڪم“ چئي اچي شامل ٿيندو هئو.

مان ۽ رباني اڃان پڙهڻاسين. ذهنن تي شيخ صاحب جي

شخصيت جو رعب چانيل هئو. ادب سان ڪچهريءَ ۾ ويٺا هوندا هئاسين. شيخ صاحب جي باري ۾ سڀ معلومات هئي. پاڻ آل انڊيا شهرت جو ليڊر هئو. ڪنهن زماني ۾ سنڌ مسلم ليگ جي واڳ سندس هٿ ۾ هئي، ۽ هو سنڌ جو بادشاهه گر King Maker هيو. سنڌ جو تعليمي وزير به رهيو هو. پر تڏهن به وزرات جي زماني ۾ سندس پٽ، خالد ۽ طارق ٿانگي تي اسڪول ويندا هئا. سرڪاري موٽر ڪار خانگي استعمال ۾ نه آئيندو هئو. ڪن اصولن جي ڪري جناح صاحب سان اختلاف ڪري مسلم ليگ ڇڏي هيائين. ڪنهن زماني ۾، هٿين خالي، سر شاهنواز پٽي کي اليڪشن ۾ شڪست ڏني هيائين. شروع ۾ به مرد قلندر هٿين خالي هو ۽ هاڻ به ائين آهي. سندس گهر ويندا هئاسين ته ٻه ڀڳل ڪرسيون سڄو فرنيچر، کاڌيءَ جا ڪپڙا، ناس جي ڊبلي هٿ ۾. اها هئي ڪل ملڪيت شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي، جنهن جي داناڻيءَ، ايمانداريءَ ۽ سياسي شعور جو ڌاڪو سڄي هند پاڪ تي چائيل هئو.

شروع ۾ ته سندس شخصيت جو رعب هئو، پر پوءِ آهستي آهستي سندس شخصيت جو قربائتو پاسو آڏو ايندو ويو. پنهنجائپ وارو پيار ۽ شفقت - تنوير - ڇا ٿا ڪن نوجوان - ”مرڪي چونڊو هئو.

نه رڳو سياست ۾ پڙ، پر ادب، تاريخ، تصوف، فلسفو ۽ ٻولي به سندس قبضي ۾ - الوحيد ۾ ايڊيٽوريئل ۽ ڪالم لکيائين جيڪي سنڌي ادب جو فخر لائق ورثو آهن. خاص ڪري نعره مستانه - سنڌي ٻوليءَ جو محاورو، ۽ اصطلاح جيترو شيخ صاحب ان دور ۾ استعمال ڪيو، اهو ڪاڪي ڀيرومل، چيٽمل، ۽ لعل چند کان سواءِ ٿورن جي ٿي وس ۾ آيو هوندو.

ڪراچي هٽل جي ڪچهري هجي، ڪا ادبي يا سياسي

ميٽنگ هجي، يا ڪو عام جاسو - شيخ صاحب هڪ هڪ لفظ چڄي چڄي ڳالهائيندو. سندس هڪ هڪ جملو ائين لڳندو هئو ڄڻ اهو ڪلاڪن جي سوچ کان پوءِ وجود ۾ آيو آهي. ميٽنگ يا جلبي جي صدارت ڪندڙ هوندڙ ۽ ڪو ٺهراءُ پيش ٿيندو، ته ان جي هڪ هڪ لفظ تي سوچي، ان کي اهڙيءَ ريت لکندو ڄڻ ڪو ماهر قانون دان ڪنهن آئين جي مسودي جي ڊرافٽنگ ڪري رهيو آهي. قانوني توڙي آئيني طور ان ٺهراءَ ۾ ڪوبه اهڙو خال نه ڇڏيندو جو ان جي ڪنهن ٻيءَ طرح تشریح ٿي سگهي. جي ڪنهن ميٽنگ يا عام جلبي جي صدارت ڪندو، ته ان جي ڪاروائي باقاعدي، دستور مطابق هوندي. ٺهراءُ پيش ٿيندو. ان جي تائيد ۾ ڳالهائيندڙ شالا ڏيندا، ۽ سڌ ٿيڻ تي ڳالهائيندا. مخالفن کي به ڳالهائڻ لاءِ وقت ملندو، ان جي ٻوليءَ وغيره ۾ ترميمون باقاعدي پيش ٿينديون. هر مرحلي تي روث ورتا ويندا، ۽ آخر ۾ مسودو سمورين ترميمن ۽ تبديلين کان پوءِ منظور ٿيندو. ان زماني ۾ ئي اليڪشن جو اعلان ٿيو. (۵۳ يا ۵۴) شيخ صاحب سنڌ اسيمبليءَ لاءِ سائين جي ايم سيد جي سنڌ عوامي محاذ جي طرفان، حيدرآباد مان بيٺو. سائين جي ايم سيد اهو محاذ مسلم ليگ جي خلاف ٺاهيو هيو، جنهن ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، شيخ صاحب، قاضي فيض محمد ۽ ٻيا قوم پرست ۽ سوشلسٽ شامل ٿيا. ڪراچي هٽل وارن يارن مونکي چيو ته مان شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جو پورنگ ايڄنٽ ٿيان. پلا ان کان وڌيڪ فخر جي ڳالهه مون لاءِ ڪهڙي هئي. (اڄ تائين ان ڳالهه تي مان فخر ڪندڙ آهيان) اليڪشن ورڪ شروع ڪيوسين. شيخ صاحب جا مخالف ٻه هئا. هڪ عبدالهادي شاهه (ميران محمد شاهه جو ڀائيٽيو) ۽ ٻيو نواب زاهد علي خان (مهاجر ليڊر). ميران محمد شاهه شيخ صاحب جو مداح به هئو ته عقيدت

مند به، پر مسلم ليگ ۾ هئو، ان ڪري مقابلو ڪرڻ سندس فرض هئو. ميران محمد شاهه سابق اسپيڪر سنڌ اسيمبلي، سابق وزير، سابق سفير به هئو، ته سنڌي ٻوليءَ جو هڪ انوکو ليکڪ به هئو. پر تڏهن به شيخ صاحب جي آڏو آيو.

ان اليڪشن ۾ اسان شيخ صاحب جون تقريرون ٻڌيون. هونءَ ته شيخ صاحب کي يا ڪراچي هٽل جي ڪچهرين ۾ ٻڌو هئوسين يا سندس گهر ۾ - هن اليڪشن مهم ۾ شيخ صاحب جي تقريرن کي ٻڌڻ جو موقعو مليو. شيخ صاحب سڌو سنئون ٿي بيهندو هئو، تقرير ڇا هوندي هئي. ڄڻ ڪو دستاويز، منڍ ۾ ڏيمي لهجي ۾ مسئلن جو تعارف ڪرائيندو، پوءِ هڪ هڪ مسئلي کي ڪٿي، تفصيل سان، سلجهائيندو ويندو، دليل ڏيندو ويندو، اهڙيءَ ترتيب سان، اهڙي تسلسل سان، جيئن ڪو ماهر مقالو نگار مقالو لکندو آهي. ڪو به خال نه ڇڏيندو، ڪو به جهول نه وجهندو. ڪا به ڳالهه اڳتي پوئتي نه ٿيندي، جيڪا ڳالهه اڳ ۾ اچڻي هوندي، اها اڳ ۾ ايندي، ۽ جيڪا ڳالهه پوءِ چوڻي هوندي، اها پوءِ چوندو - ۽ سڀ في البداهه - نه نوٽ هٿ ۾ نه ڪاغذ - هونءَ به ڪنهن به مسئلي تي شيخ صاحب سان ڳالهائيو. سندس ڳالهائڻ جو انداز اهڙو ئي هوندو هئو. جيئن جيئن ڳالهائيندو ويندو، تيئن تيئن ڏيمو لهجو ۽ آواز بلند ٿيندو ويندو. ڄڻ ڪا سامونڊي وير آهستي آهستي چڙهي گجگوڙ ڪري.

سندس تقرير جي وڏي خوبصورت هئي ٻوليءَ جي رواني، روان، عام فهم ۽ شائسته ٻولي ڳالهائيندو هئو. جوش جي چوٽ تي پهتل هوندو هئو تڏهن به ڪو گتو لفظ زبان مان نه ڪڍندو هئو. شيخ صاحب انهن ٿورن ماڻهن مان آهي، جن جي واتان مون خانگي ڪچهرين، ميٽنگن توڙي عام جلسن ۾، ڪو گتو يا ناشائستو لفظ ڪڏهن به نه ٻڌو. هو صحيح معنيٰ ۾ پارليامينٽرين هئو.

سدائين پارلياماني ٻولي ڳالهائيدو هئو.

انهيءَ اليڪشن مهل ۾ شيخ صاحب تي الزام لڳا- هڪ ته هو ڪاڏي ٿو پائي انگري ڪانگريسي آهي. شيخ صاحب چيو ”ڪاڏي پائڻ جو سبق ته اسان کي رسول پاڪ ڏنو آهي. سادگي رسول جي سنت آهي -“ ٻيو الزام اهو لڳو ته هو پاڪستان جو مخالف آهي- ان جو جواب شيخ صاحب اهو ڏنو ته ”پاڪستان محمد علي جناح نه ٺاهيو- پاڪستان وائڙهي جي پٽ شيخ عبدالسجيد ٺاهيو.“

بهرحال، ان اليڪشن ۾، شيخ صاحب کي ايترا به ايجنٽ نه مليا جو سيني پولنگ اسٽيشن تي پهچائي سگهي - ڪاليءَ جي پولنگ تي ڪوڙا وٽ هليا، جو اتي اسان جو ڪوبه ايجنٽ نه هئو. نتيجو ظاهر هئو. شيخ صاحب هارايو.

هار جو اثر شيخ صاحب تي ڪوبه نه ٿيو. اهي ئي ڪراچيءَ هوٽل جون ڪچهريون - اهي ئي شيخ صاحب جا تهڪ، اهي ئي اسان نوجوانن کي چونگون ته گراميءَ سان چرچا ڪريو. شيخ صاحب ان عمر ۾ به زندهه دل هئو. جڏهن محفل سنجيده ٿي ويندي هئي، ته مون کي يا ربانيءَ کي اشارو ڏيندو هئو ته ڪونه ڪو چرچو ڪريو. ۽ نشانو گرامي صاحب هوندو هئو. ۽ ان سان چرچا ٿيندا هئا ته شيخ صاحب جا تهڪڙا هوندا هئا. ان وقت پيڙهي وچوتي ختم هوندي هئي، ۽ اسان شيخ صاحب کي پنهنجي ويجهو سمجهندا هئاسين.

ن يونٽ جي خلاف تحريڪ ۾ سنڌ عوامي محاذ ڀرپور حصو ورتو. نوجوان، ذوالفقار علي ڀٽي جي اڳواڻيءَ ۾ سنڌ يوٿ فرنٽ ذريعي ون يونٽ خلاف جدوجهد ۾ شامل ٿي ويا. ڪهڙي دٻڙ دونسن سان سنڌ اسيمبليءَ مان ون يونٽ جي فائدي ۾ ٺهراءُ پاس ڪرايو. ون يونٽ خلاف مهل ۾ اسان شيخ صاحب جي سنڌ

دوستي نه پر سنت سان عشق ڏٺو. عشق به رواجي نه، پر والهاڻو عشق.

ون يونٽ ٿي ويو. اسان نوجوان مايوس. هاڻي ڇا ٿيندو؟-
سنت جي صدين جي تهذيب، تمدن، ٻولي ختم ٿي ويندي- پر
جڏهن شيخ صاحب سان ملياسين، ۽ انهن جذبن جو اظهار
ڪيوسين ته روايتي تهڪ ڏيئي ڇيائين ”هيءُ به هڪ دور آهي.
تاريخ ۾ سنت تي ڪي ئي اهڙا دور آيا ۽ گذري ويا - هيءُ به
گذري ويندو.“

شيخ صاحب جي انهن لفظن اسان جي مايوسيءَ کي ته
گهٽايو، پر شيخ صاحب جي انهن لفظن جي سچائيءَ جي ثابتي پوءِ
ملي، جڏهن سنت جي تاريخ پڙهي سين. ارغون، ترخان، مغل،
سپني سنت کي تحس نحس ڪرڻ چاهيو، پر سنت اڃا تائين
موجود آهي.

شيخ عبدالمجيد سنڌي پڪو مسلمان هئو. هڪ به نماز نه
گسايائين، هڪ روزو نه ڇڏيائين، پر مذهب هن لاءِ ڏيکاءُ نه
هئو، پر هڪ مسلڪ، هڪ نظريو، هڪ عقيدو هئو، جنهن تي
هو خلوص دل سان عمل ڪندو هئو. مون پنهنجي حياتيءَ ۾
جيڪي به پڪا ۽ سچا مذهبي ڏٺا آهن، شيخ صاحب انهن ۾
سپني کان مٿانهون هئو، پر منهنجو اهو مشاهدو آهي، ته هر سچو
مذهبي، مذهبي تعصب کان پري هوندو آهي، ۽ هو بي تعصب Sec-
ular ۽ انسان دوست Humanist هوندو آهي. هن لاءِ مذهب انسانيت
جي پلائيءَ جي مقصد تي پهچڻ جو هڪ ذريعو هوندو آهي.
اهڙن مذهبي ماڻهن ۾ مون علامه آءِ. آءِ. قاضي، شيخ صاحب،
مولا ناگرامي، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ ٻيا ڪيترائي مڻيادار
ماڻهو ڏٺا. پر عجب جو حيدر بخش جتوئي، ابراهيم جويي ۽
سويي گيانچنداڻيءَ جهڙن لامذهبن جو جي مسلڪ الڳ هئو، ته

مقصد ساڳيو ئي انسان ذات جي ڀلائي آهي.

مذهبي تعصب، ڪٽرپڻو فقط انهن ماڻهن ۾ ڏٺو، جيڪي منافق هئا، ۽ جن جو مذهب مقدس عقيدو بدران نفعي ڪمائن واري بازاری وٽ هئو.

انهي نحيف ۽ نېل جسم، ۽ ڀروڙيءَ عمر هوندي به هن ڪڏهن به سچ جو دامن نه ڇڏيو ۽ ستر سالن کان به مٿي عمر ۾ چيل ڪاٺيائين. اهو به ايوب خان جي زماني ۾.

ايوب خان، ”بنيادي جمهوريت“ ذريعي صدارتي چونڊ جو اعلان ڪيو. ملڪ جا سڀ جمهوريت پسند سندس خلاف متحد ٿيا ۽ محترم فاطمه جناح کي سندس خلاف اليڪشن ۾ بيهاريائون. اليڪشن سڌي ووٽ ذريعي نه هئي، پر ايوب خان جي ايجاد ڪيل ”بنيادي جمهوريت“ جي ميمبرن جي ووٽ ذريعي هئي. ان اليڪشن جي سلسلي ۾ هڪ جلسو سکر اسٽيڊيم ۾ رکيو ويو، جنهن ۾ فاطمه جناح کي تقرير ڪرڻي هئي. انهن ۾ گڏيل متحده محاذ جي ٻين اڳواڻن سان گڏ شيخ صاحب پڻ آيو. سکر ۽ خيرپور مان رشيد ڀٽي، مان، باقر شاهه، ڊاڪٽر اعزاز نظير، فتح الله عثماني، شمس الدين شاهه ۽ ٻيا دوست هئاسين. جلسو شروع ٿيو. ٻين اڳواڻن سان گڏ شيخ صاحب به تقرير ڪئي. مختصر ۽ جامع اهڙي يقين سان ڳالهائين جو سڀني اڳواڻن تي سندس تقرير چاڻڇي ويئي. جلسو پورو ٿيو ته مون سان مليو. ۽ مون کي بي تڪلفيءَ مان چيائين ”اڄ رات مان ۽ ڀرڳڙي (غلام مصطفيٰ ڀرڳڙي) تووٽ خيرپور رهنداسين.“ پر پهرين هنن همراهن کي سرڪٽ هائوس لاهيندا هلون.“

ڪجهه اڳواڻ منهنجي ڪار ۾ پٺيان غلام مصطفيٰ ڀرڳڙيءَ سان ويٺا، شيخ صاحب اڳيان ويٺو. سکر جي سرڪٽ هائوس تي مون گاڏي بيهاري. ٻيا همراڻ لهي ويا، ڀرڳڙي صاحب ٿيلهو

ڪٿي آيو. شيخ صاحب چيو ”هلو.“ مون چيو ”شيخ صاحب اوهان سامان ته ڪٿي اچو.“ ”سامان؟“ شيخ صاحب تهبڪ ڏيئي چيو ”هيءُ جو آهي سامان!“ هڪ ڳوٺ جي ڳوٺڙيءَ ڏي اشارو ڪندي چيائين، جيڪا جلبي کان وٺي سندس هٿ ۾ هئي.

پرڳڙي صاحب کلي چيو ”اها ئي آهي شيخ صاحب جي ملڪيت. هڪ وڳو کاڌيءَ جو، ڏنڊڻ، مصلو ۽ ٽوپي.“
ميان جي مڏي، هڪ ڏنڊڻ پي ٿڌي. اهو پهڪو مون ٻڌو هئو پر اڄ ساڀيا ڏٺم.

سڌو خيرپور آياسين. ان وقت مان اڃان مسواڙي جاءِ ۾ رهندو هيس. قمر ۽ مون وٽ آهر شيخ صاحب ۽ پرڳڙي صاحب جي خدمت ڪئي. رات جو دير تائين پرڳڙي صاحب پنهنجي روايتي خوش طبعيءَ سان شيخ صاحب ۽ اسان کي ڪلائيندو رهيو. نيرن تي قمر، شيخ صاحب لاءِ حلوو ٺاهيو. اهو حلوو شيخ صاحب کي ايترو ته وڻيو جو پوءِ جڏهن به مون کي مليو ته ان حلوي جي تعريف ضرور ڪندو هئو.

شيخ عبدالمجيد سنڌي، مسلم ليگ، عوامي ليگ، نئشنل عوامي پارٽي، سنڌ عوامي محاذ، ڊيموڪريٽڪ ائڪشن ڪميٽي، مطلب ته هر ان جماعت ۾ رهيو، جيڪا جمهوريت جي لاءِ جدوجهد ڪندي هئي، ۽ عوام دوست ۽ انسان دوست نظرين جي حامل هئي. مارشل لا جي اونداهي دور ۾ به، باوجود ڪمزور جسم ۽ وڏيءَ عمر جي هر ويڙهاند ۾ سڀني کان اڳڀرو هئو. هو نه فقط سنڌ جو فخر لائق سياستدان هئو، پر سنڌي زبان جو بي مثال صحافي ۽ اديب پڻ. مون کي ياد نه آهي ته سنڌ جي ٻئي ڪنهن سياست دان جي مولانا محمد علي جوهر ۽ مولانا ابوبڪلام آزاد جهڙن اڳواڻن تعريف ڪئي هجي، تنهن هوندي به اهڙو نهٺو، اهڙو ناٺو، اهڙو سادو، جو اعتبار ئي نه اچي، ته شيخ عبدالمجيد

سنڌي هيءُ ئي آهي.
 اهو منهنجو بپاڳ آهي، جو اهڙي پارس سان حياتيءَ جا
 ڪي موقعا قريب رهڻ جو موقعو مليو. پر ان سان لڳي سون ٿي ته
 نه سگهيس، پر سون ٿيڻ جي آس دل ۾ اڃا آهي.

حيدر بخش جتوئي

پنجين درجي، (هاڻوڪي ائين ڪلاس) ۾ هيم، ته حيدر
بخش جتوئيءَ جا شعر پڙهيم. ڪورس جو ڪتاب هئو ”چونڊ
سنڌي نثر ۽ نظم“. ڊاڪٽر دائود پوٽي جو ترتيب ڏنل هئو. ان
۾ هڪ نظم هئو:

تو فلڪ ٺاهيو ۽ دنيا جو نگهبان ڪيو،
بي عدد رنگن ۽ روپن سان پریشان ڪيو،
حسن خوبيءَ سان هزارن کي تو مستان ڪيو،
حيرت انگيز جهان ٺاهي تو حيران ڪيو.

ان نظم جي هيٺان لکيل هئو ”شڪوي تان ورتل“ ان نظم
جا ڪتاب ۾ ڏنل سڀيئي بند مونکي ياد ٿي ويا، اهڙا ياد ٿي ويا
جو اڄ تائين ياد اٿم. خاص ڪري هيءُ بند:

تو ڪيو حضرت انسان جي دل گهر پنهنجو،
ساري قدرت ۾ توکي ڇڏيو دفتر پنهنجو،
تنهنجي دفتر جا سڀئي ورق ڪنهن ڪين پڙهيا،
ڪنهن ڪارا ڪنهن اڇا ڪنهن رنگين پڙهيا،
ڪي سکيا ڪفر هتان ۽ ڪي هتان دين پڙهيا،
ڪن فقط تن مان محبت جا مضامين پڙهيا،
جيڪو جنهن ورق ۾ هو تنهن ۾ اهو غرق ٿيو،
عمر پوري ٿي وئي پورو نه هڪ ورق ٿيو.

ٿورن ڏينهن کان پوءِ سندس ٻيو نظم پڙهيم،
پلي آئين جيءُ آئين درياھ شاهه.

پنهني نظمن ۾ بي پناهه رواني، ۽ مضمونن جي نواڻ هئي. ان وقت اديب سنڌ رسالو پڙهندو هيس، (۱۹۲۹ع جو زمانو هيو) ۽ شعر به اهڙائي فاعلاتن فاعلات وار لکندو هيس. پر حيدر بخش جتوئيءَ جي شاعريءَ جيءَ جنجهوڙي ڇڏيو.

انهن ڏينهن ۾، اسانجي اين-جي-وي هاءِ اسڪول ۾ هڪ استاد هئو، مسٽر محبوب علي منگسي. ڏاڍو باذوق هئو، ۽ ادب سان چاهه هيس. هو ڪلاس هلندي اڪثر حيدر بخش جتوئيءَ جا شعر ٻڌائيندو هئو.

ان کان جتوئيءَ جون ڪجهه رباعيون ٻڌم:

الله جو رستو وڏي مشڪل ۾ ڏنم،

مسجد ۾ ٽڪائي ۾ نه ديول ۾ ڏنم،

هت بحث ۽ منطق جو نه ڪجهه آهي ضرور،

مولا کي ڏنم جي ته سچيءَ دل ۾ ڏنم.

هن اهو به ٻڌايو ته مولوين وڏي تحريڪ هلائي جتوئيءَ جي ڪتاب ”تحفته سنڌ“ کي ضبط ڪرايو آهي. چو جوان ۾ شڪوي جهڙا نظم آهن. هن شڪوي جا اهي بند به ٻڌايا جيڪي اسانجي ڪورس واري ڪتاب ۾ نه هئا:

يا خداوند ڪرج عقده ڪشائي پنهنجي،

ڇو آهي رعب ۽ عزت توگهڻائي پنهنجي،

تون ڇڏي ننڊ کي ڏيکار وڌائي پنهنجي،

مون کي آخوف وڃائين نه خدائي پنهنجي.

استاد منگسي اسان کي رڳو جتوئيءَ جا شعر نه ٻڌائيندو

هيو، پر هن جي جدوجهد جي باري ۾ به ڳالهيون ڪندڙ هئو. هن ٻڌايو ته جتوئي وڏي سرڪاري نوڪري ڇڏي، مظلوم هارين لاءِ تحريڪ هلائي رهيو آهي، ۽ انهن کي حقن ڏيارڻ لاءِ ”هاري پارٽي“ ٺاهي اٿس، ۽ اخبار ”هاري حقدار“ ڪڍندو آهي.

ان زماني تائين ڪراچيءَ جي سنڌ اسيمبلي بلڊنگ تي پاڪستان جي دستور ساز اسيمبليءَ قبضو ڪري ان ۾ پنهنجا اجلاس شروع ڪيا، ۽ سنڌ اسيمبليءَ جا اجلاس اين-جي-وي هاءِ اسڪول جي مٿئين ماڙيءَ تي ٿيندا هئا. اسان چوڪرا روز وزيرن، ۽ اسيمبلي ميمبرن کي موٽرن مان لهندي ۽ لفٽ (جيڪا خاص انهن لاءِ لڳائي وئي هئي) ذريعي مٿي اجلاس ۾ ويندي ڏسندا هئاسين. هيءُ يوسف هارون-هيءُ ڪهڙو-هيءُ پيرزادو عبدالستار-هيءُ گبول-هيءُ گذر-هيءُ پيرالاهي بخش هڪ ٻه دفعا پاس هٿ ڪري اسيمبليءَ جو اجلاس پڻ ڏسي آياسين. اها اسيمبلي واقعي اسيمبلي هئي. گهڻا ميمبر ان پڙهيل. پر بردبار. تقريرون معياري، فقري بازي ۽ نوڪ جهونڪ اعليٰ درجي جي. (اهو احوال ٻئي ڪنهن مضمون ۾ ڏبو)

ته ان اسيمبليءَ ۾ ”سنڌ ٽيننسي ائڪٽ“ پئي پاس ٿيو. ٻڌو سڀن ته ان ڏينهن ”سنڌ هاري پارٽي“ ان بل خلاف مظاهرو ڪندي ۽ ”آڌو آڌ بڻي“ جو مطالبو ڪندي.

مان ۽ منهنجا ڪجهه دوست ڪلاس ڇڏي، فقط حيدر بخش جتوئيءَ کي ڏسڻ لاءِ ٻاهر آياسين. ٻاهر وڏو ميڙ هئو. پنيءَ اڳهاڙا، اس جا لهساتيل، ليڙون ٿيل لٽن سان هاري، ۽ انهن ۾ حيدر بخش جتوئي، زبرو جوان، سهڻو، سنهين ڪٽريل مڇن سان (شهپر آخري عمر ۾ رکيائين)، وڏي وڃي ويجهو کان ڏٺوسين. هارين کي پري کان پنڌ ڪري اسيمبلي تائين اچڻو پيو هئو. سڀ اڃايل هئا. ”پاڻي“ پئي چيائون. اسان وڃي، اسڪول جا مٽ کڻي آياسين اُهي پورا ٿي ويا ته اسڪول هڪ ٻانهيٽن (Wing) مان گهگهيون کڻي آياسين، جتي تعليم کاتي جون آفيسون هيون، ۽ آفيسرن جون گهگهيون ورندي ۾ پاڻيءَ ٿرڻ لاه وڪندا هئا. انهن آفيسرن ۾ آغا تاج محمد (رجسٽرار سنڌ يونيورسٽي) به هئو ته

ڊاڪٽر دائود پوٽو (ڊئريڪٽر اينڊيو ڪيشن) به. (اين - جي - وي هاء اسڪول جي هڪ پانهينئن ۾ اهي آفيسون هيون. سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس پڻ شروعات ۾ اتي هئي ۽ جويو صاحب اتي وهندو هيو.)

حيدر بخش جتوئي جي زماني جو هاري اڄڪلهه جو هاري نه هئو. صحيح معنيٰ ۾ پورهيت هئو. هن ڳاهيندو هئو، ڪيڻ ڏيندو هئو، ڳاهه ڳاهيندو هئو. وائر ڪندو هئو، پاڻي ورائيندو هئو، لاپارو ڪندو هئو. پر تنهن هوندي به ان داڻا ايترا نه ملندا هيس جو پنهنجو ۽ پنهنجي ڪٽنب جو پيٽ پري سگهي. دوا درمل، لتو ڪپڙو ۽ تعليم ته پري رهي.

اڄوڪو هاري ٽرئڪٽر سان هر ٿوڌياري، ڪيڻ به ٽرئڪٽر ڏئي، بچ به مشين ذريعي چنڄي رڳو پاڻي ورائي. پوءِ ڳاهه وائر ڪري ٿريشر. اڄوڪي هاريءَ کي واچ به آهي، ڪيتيءَ جا رڳا به آهن، ٽرانزسٽر به آهي، جيڪو حيدر بخش جتوئيءَ جي جدوجهد جو نتيجو آهي.

وقت گذرندو ويو. بابا سائينءَ جي بدلي حيدرآباد ٿي. ان زماني ۾ مان مئٽرڪ ۾ هيس. بابا سائينءَ وٽ ”هاري حقن دار“ اخبار هر هفتي ايندي هئي، ۽ مان ڏيان سان پڙهندو هيس. اوچتو هڪ ڏينهن ڪتاب ”آزادي قوم“ آيو. ڪجهه لفظ ڏکيا هئا. پر معنيٰ لکيل هئي. تڏهن به دير هضم لڳا. وري ڪتاب آيو ”هاري گيت“ هاري ڪهاڻيون.

اهو زمانو ۵۱-۱۹۵۰ع جو هئو. تڏهن حيدرآباد مان اخبار نڪرندي هئي ”هلال پاڪستان“. اها اسانجي اسڪول (گورنمنٽ هاء اسڪول) جي سامهون هئي، ته گهر (جنرل پوسٽ آفيس جي پٺيان) کان سڌ پندڙ تي. شيخ علي محمد (هاڻي سنيتڙ) ان اخبار ۾ اسسٽنٽ ايڊيٽر هئو. ڪڏهن ڪڏهن مان پنهنجا شعر ڪشي،

هلال پاڪستان ۾ ڇپجڻ لاءِ وٽس ويندو هيس. هو ڏاڍي همت افزائي ڪندو هيو. هڪ ڏينهن ان وٽ مليو ”مصطفيٰ آتش“. هن ٻڌايو ته هو حيدر بخش جتوئيءَ جو پٽ آهي. هو به پنهنجا شعر ”هلال پاڪستان“ ۾ ڇپڻ لاءِ ڏيڻ آيو هيو.

ان ڏينهن کان مصطفيٰ سان دوستي ٿي وئي. هو مون کي پنهنجي گهر وٺي آيو. (حيدر چونڪ تي، هاري آفيس مٿان). هن مون کي حيدر بخش جتوئيءَ جي هٿ اکرين لکيل سندس شعر ڏيکاريا. جيڪي مولوين جي اعتراض ڪري ضبط ڪيا ويا هئا. جتوئيءَ جو شڪرو، جنهن جا ڪجهه بند مون استاد ابو بڪر منگسيءَ کان ٻڌا هئا سو سڄو مون هتي پڙهيو. اچڻ وڃڻ وڌيو ته ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ سان به دعا سلام ٿي، ته ٻين هاري رهنماڻن ۽ ورڪرن سان به، انهن ۾ ڪامريڊ غلام محمد لغاري، ڪامريڊ غلام حسين سومرو، ڪامريڊ عبدالخالق آزاد ۽ ٻين سان واقفيت ٿي ۽ ڪچهريون ٿيون.

حيدر بخش جتوئيءَ جي گهر ۾ ادبي ڪتابن سان گڏ قانون جي ڪتابن جو وڏو ذخيرو هئو. هو ماسٽريٽ ٿي رهيو هيو، قانون تي هن جو پورو عبور هئو. هن هاءِ ڪورٽ تائين پنهنجي ڪيس جي پاڻ وڪالت ڪئي. ان ۾ مشهور ڪيس ”جيئي سنڌ“ ۽ ”جيئي هند“ وارو به آهي، جنهن مان هن کي باعزت آزاد ڪيو ويو.

انهن ڏينهن ۾ راحت بسنڀا جي آڏو هڪ پٺاڻ گاڏي وارو بيهندو هيو، ۽ تريل مغز ڏاڍا لذيت ٺاهيندو هئو. مصطفيٰ جتوئيءَ کي انجا مغز ڏاڍا وڻند هئا. ٻئي ٽئين ڏينهن اتي ويندا هياسين، ۽ انجا مغز کائيندا هياسين. اڄڪلهه ان پٺاڻ اتي ئي هڪ وڏي هوٽل ٺهرائي آهي. مصطفيٰ سان دوستي ٿي ويئي هئي، ان ڪري ڪامريڊ حيدر بخش سان دعا سلام پئي ٿيندي هئي.

ڳوٺ آيس ته خبر پئي ته منهنجي ناني، زوار عيسيٰ جا، حيدر بخش جتوئيءَ جي ڪٽنب سان ڏاڍا گهرا لاڳاپا هئا، ۽ ڪامريڊ جي والد الهداد خان سان گهڻي دوستي هيس. گهڻو ڪري هو سندن ڳوٺ بکي ديري ايندو ويندو هيو. ان ڳالهه جي تصديق نانيءَ به ڪئي ته ڪامريڊ حيدر بخش ۽ بابا سائينءَ پڻ.

۵۲- ۱۹۵۳ع ڌاري، علامه آءِ. آءِ قاضيءَ، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پنهنجا ليڪچر شروع ڪيا. مان، ربابيءَ سان هر هفتي پابندي سان انهن ليڪچرن ۾ وڃڻ شروع ڪيو. ڪامريڊ به هر ليڪچر ۾ موجود هوندو هئو، ۽ ليڪچر کان پوءِ پنهنجي نڪتہ نظر موجب سوال ڪندو هئو. انهن ليڪچرن ۾ ايندڙ ملان ٽائپ پروفيسر منهن ڇپو ڪري، ڪامريڊ تي ”ڪميونسٽ“ ۽ ”ڪافر“ جا رمارڪ ڏيندا هئا، پر علامه صاحب تمام بردباريءَ سان ڪامريڊ جي سوالن جا جواب ڏيندو هو.

ون يونٽ جا سانباها ٿيا، ته ان جي خلاف تحريڪ به تيز ٿي ويئي. پهرين سنڌ عوامي محاذ ٺهيو، ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي پنهنجي هاري پارٽيءَ سوة وٽان ۾ شامل ٿيو. ڪهڙي جي سرڪار جي آمريت جو مثالي بهادريءَ سان مقابلو ڪيائين. اسان به ان تحريڪ ۾ شاگرد ڪارڪنن جي حيثيت ۾ گهڙي پياسين، ۽ ان ريت ڪامريڊ کي ٿورو ويجهو ڏسڻ جو موقعو مليو. جلسا، جلوس، ميٽنگون. ڪامريڊ هر هنڌ موجود. سنڌ جي حقن لاءِ، سنڌ جي پورهيت ۽ پيڙهيل طبقن جي بهتريءَ ۽ بهبوديءَ لاءِ، ڪامريڊ سڄي حياتي وقف ڪري ڇڏي هئي.

ان دور ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي شخصيت کي پنهنجي تصور ۾ ٺاهيل عڪس (Image) کان به مٿيرو ڏٺو. ڳالهائيندو ته ڪرو. ڪوبه رک رکاءُ، ڪا به ٺاهه ٺوهه يا تصنع، ڪا به مصلحت آميزي نه، جيڪو دل ۾ اهو زبان تي. ڪامريڊ

جو منهن سندس روح جو آئينو هئو. اهڙو معصوم چهرو مون رڳو علامه آء. آء قاضيءَ ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جو ڏٺو، جنهن چهري جي هر ريڪا ۾ خلوص هئو.

پاڻ سڌو ڳالهائيندو هئو. بنا ڪنهن لڪ لڪاءِ، ٺاهه ٺوهه، رک رکاءِ يا ڊپ ڊاءِ جي. چوندو هئو ”ڪامريڊ. ڳالهه ڪجي سنئين سڌي.“

ڪي همراھ ڪيس سمجھائيندا هئا. ”ڪامريڊ، هي جلوسي ۾ آيل ماڻهو ان پڙهيل آهن. اڃا انهن جي ذهني سطح ان لائق ناهي جو اهي ڳالهيون سمجهي سگهن.“

ورائيندو هيو ”ڪامريڊ، انهن ڪي ئي ته اهي ڳالهيون سمجھائڻيون آهن. جي اهي نه سمجھندا ته انقلاب ڪيئن ايندو.“ ۽ پوءِ ائين به ٿيو ته ڪامريڊ جدلياتي ماديت، مارڪسزم، ليننزم، مذهب جو ڪردار، سڀني تي ڳالهائيندو هئو. ڪلم ڪلا، تڏهن وڌيڪ جو ڪيڏو زور هئو، اڄ ان جو تصور ئي نه ٿو ڪري سگهجي. ائين به ٿيو جو وڌيڪن مولوين کان ڪامريڊ خلاف فتوائون ڏياريون، ۽ ماڻهو موڪلي ڪامريڊ جا جلسا ڦٽايا. پر ڪامريڊ جي منهن تي گھنج به نه پيو. جئين ٿڌ ٿئين وڌ، اڳي کان اڳرو، تازو، توانو.

مون علامه آء. آء قاضيءَ، توڙي ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ، ٻنهي کي ڏٺو ۽ ٻڌو، (علامه صاحب سان ايتري ويجهڙاڻپ نه ٿي) پر تڏهن به مان سمجھان ٿو ته علامه صاحب هن دور ۾ شاهه لطيف جو ڪردار پئي ادا ڪيو ته حيدر بخش جتوئيءَ سچل سرمست جو. هڪ اشارن ۽ ڪنارن ۾ حقيقت ڏي اشارو پئي ڪيو ته پئي سڌو سنئون علي الاعلان دهل وڄائي حق ڏي پئي سڏيو.

هڪ ڏينهن ڪامريڊ کان پڇين ”ڪامريڊ، توهانجي خيالن

۾ ايدڙو انقلاب ڪيئن آيو؟.

پاڻ وراثيائين هڪ ڪتاب پڙهيم.

Essays and letters by Ingersol

"انگر سال جا مضمون ۽ خط." (اهو ڪتاب پاڪستان ۾ بند ٿيل هيو). وري کلي، تهڪ ڏيئي چيائين "ان ڪتاب جي پڙهڻ جي صلاح مونکي دائود پوٽي (ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي) ڏني، پر مونکي جهلي ڇڏيو هيائين ته مان اها ڳالهه ظاهر نه ڪريان ته ڪو هن مونکي ان ڪتاب پڙهڻ جي صلاح ڏني هئي." هاڻي جڏهن ڪامريڊ جو نظم "مناجات- درحق عمر الدين" ٿو پڙهان جيڪو سندس ڪتاب "جيئي سنڌ جيئي سنڌ" جي صفحي ۳۷ تي ڇپيل آهي ته لڳي ٿو ته ڊاڪٽر دائود پوٽي جي ساڻس پريت هئي.

نورالدين سرڪيءَ جي صلاح تي، اهو ساڳيو ڪتاب مون، ربانيءَ ۽ حفيظ شيخ پڻ پڙهيو. واقعي اهو ڪتاب ڏاڍو اهم آهي.

ون يونٽ ٿيو، ته ڪامريڊ جي ننڍڙي پٽي، ان وقت ڪامريڊ تي اهو پهڪو نهڪي ٿو اچي ته "هرڻي اڳ ۾ ئي نچڻي - ويتر ٻڌائونس گهندڻي." انقلابي ته اڳ ۾ ئي هيو. پر سنڌ جي محبت سندس خشڪ انقلابي طبيعت ۾ هڪ رومانوي رنگ پري ڇڏيو. ڇو ته هن جو "وچن ويڙهيچن سين" هيو. ان دور ۾ سندس شاعري به جرڪي. سندس اوائلي نظم "پلي آئين جي آئين درياه شاه" وارن سنڌ سان عشق جي جذبن کي وڌيڪ اظهار مليو. ۽ هن نظم لکيا "سنڌ پياري"، "سلام سنڌ"، "اي سنڌي وڏيرا" "حيوان انسان" "جيئي سنڌ" "اي مٺي جيگل اي سونهاري سنڌ" پر ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جو سنڌ سان عشق رڳو افسانوي ۽ رومانوي نه هئو، پر حقيقت پسندائو، ۽ مع رضي ٻڻ.

هن ان دور ۾ انگ اکر ڏيئي، قاعدن ۽ قانونن جا حوالا ڏيئي، سنڌ تي ۽ ان جي پيڙهيل طبقن جي ماڻهن تي ٿيندڙ ظلمن جي باري ۾ اهڙا پمفليت لکيا جو سيڪريٽرين جي سطح جا ڪامورا به انهن کي رد ڪري نه سگهيا، ۽ ان جو ڪو جواب نه ڏيئي سگهيا - ۽ جي ڏنائون ته اهو هيو ڪارن قانونن هيٺ ڪامريڊ جي گرفتاري. ان دور ۾ ڪامريڊ هيٺيان پمفليت لکيا:

Injustice to Sind-I , Injustice to Sind- II, and Let is save Pakistan - I, Unjust Land taxation in Sind districts , One Unit and democracy, Stop ejection of local population from Makhli Dhand area, Democracy and Dictatorship in Pakistan - I, De-mocracy or Dictatorship in Pakistan - II (One Unit bill X- rayed), Democracy of Dictatorship in Pakistan - III (Daultana's debate dealt with), Democracy and Justice of the Chief Justice.

آخري پمفليت ڪامريڊ، ان وقت جي جڳ مشهور تميزالدين ڪيس تي ڏنل پاڪستان جي سپريم ڪورٽ جي چيف جسٽس منير جي ڏنل فتويٰ تي تنقيد طور لکيو. ان ۾ چيف جسٽس صاحب اسيمبلين کي ختم ڪرڻ جي قدم کي قانوني سڏيو هيو. ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جو پمفليت اهڙو ته مدلل ۽ قانون مطابق هيو جو ڪوبه ان جو جواب ڏيئي نه سگهيو. اڳتي هلي خود جسٽس منير کي تسليم ڪرڻو پيو ته سندس اها فتويٰ سياسي هئي.

ان زماني ۾ ٿيندو آئين هيو، ته ڪامريڊ پمفليت لکيو ڪارن قانونن هيٺ جيل ويو، (چو ته قاعدي قانون ۾. انگن اکرن موجب ان پمفليت ۾ ڪوبه جواز نه هوندو هئو جو ڪيس پمفليت لکڻ جي ڏوهه ۾ گرفتار ڪري سگهجي). سزا ڪاٽي ٻاهر آيو. يڪدم نيو پمفليت لکيائين - وري جيل ۾.

ان دور ۾ هڪ ڄام جو مان شيخ علي محمد وٽ عبرت جي آفيس ۾ ويٺو هيس (ان وقت شيخ صاحب عبرت جو ايڊيٽر هئو.

اڄڪلهه سنيتتر آهي)۔ اوچتو ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي اچي نڪتو. اسان ادب سان ساڻس ملياسين. گهڙي رکي هڪ پمفليت ڪڍيائين ۽ شيخ علي محمد کي چيائين ته: هيءُ پمفليت عبرت ۾ ڇپيو۔ شيخ صاحب پمفليت وٺي ڏٺو اٿلايو پٽلايو. سر سري طور ان جو جائزو ورتو. ۽ پوءِ ڪامريڊ کي چيائين ”ڪامريڊ، هيءُ پمفليت ته مان ڇاپيان. پر اوهان اڃا تازو جيل مان آيا آهيو. هيءُ پمفليت ڇپيو ته اوهان کي وري جيل موڪليندا. ڪجهه ڏينهن آرام ڪيو. پوءِ هيءُ پمفليت ڇپينداسين.“

ڪامريڊ ڪاوڙجي پيو، چيائين ”هن وقت هن پمفليت جو ڇپجڻ ضروري آهي. ڇو ته سنڌ ۾ ڍلن جا اگهه وڌيڪ پيا وصول ٿين. جي هن وقت انهن کي نه روڪيو ويو ته سدائين لاءِ اها مصيبت سنڌ تي نازل ٿي ويندي.“

شيخ صاحب وري به ڪامريڊ کي ٿڌو ڪندي چيو ته ”ڪامريڊ ٿورو ترسو. پوءِ شايع ڪنداسين“ ڪامريڊ ڪاوڙ مان چيو ”سچ چوڻ جو وقت هيءُ آهي. جي ڪو ٻيو نه ٿو چوي ته مان ته چوان. ڪنهن کي ته سچ چوڻ گهرجي.“

۽ ائين ضد ڪري، ڪامريڊ اهو پمفليت قسطن ۾ عبرت ۾ شروع ڪرايو. نتيجو ظاهر هئو، يڪدم کيس گرفتار ڪيو ويو. سنڌ جي تحريڪ ۾ شيخ علي محمد ۽ عبرت جو وڏو ڪردار آهي. اونداهي دور ۾ هنن اهي مضمون، ايڊيٽوريل، بيان ۽ خبرون ڇاپيون، جن جو ڇپجڻ ان دور ۾ ذري گهٽ ناممڪن هيو.

ڪامريڊ جو جيل به سياستدانن وارو ”وئڪيشن جو وٿاڻ“ Holiday Resort نه هئو. جو اي ڪلاس يا بي ڪلاس هجي. پنڪا، اردلي، گهر جو ڪاڌو، ۽ سياسي دوستن جو ساٿ هجي. ڪاٿي

بي، اخبارون پڙهي سياست تي بحث ٿين. ڪامريڊ کي سدائين سي ڪلاس ۾ رکندا هئا، ۽ پاڻ ڪڏهن به نه بي يا اي ڪلاس لاءِ ڪوشش ڪيائين، نه ڪڏهن اهڙي درخواست ڏنائين. ايوب خان ون يونٽ جي مخالفن جو سخت دشمن هئو. ان جي ڏينهن ۾ ڪامريڊ کي سياري ۾ مچ جيل ۾ رکيو هيائون جتي سياري ۾ سخت سردي ٿيندي آهي ۽ جيڪو سخت کان سخت جيل آهي. ان زماني ۾ ايوب خان لاڙڪاڻي آيو، ۽ ڪنهن صاحب کيس چيو ته حيدر بخش جتوئي کي بنا ڪنهن ڏوهه ثابت ٿيڻ جي جيل ۾ رکيو ويو آهي ته ايوب خان چيو ”حيدر بخش جتوئيءَ جو ون يونٽ جي مخالفت ۾ دماغ گرم ٿي ويو آهي. مون هن جي دماغ کي ٽڌو ڪرڻ لاءِ مچ جيل ۾ رکيو آهي. هن کي ٻه ڪمبل ٿا ڏين پر هاڻي مان هن کان هڪ ڪمبل کسي وٺندس جيئن سندس دماغ ڪجهه ٽڌو ٿئي.“

۽ ائين ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ، مچ جيل جي سخت سرديءَ ۾، فقط هڪ ڪمبل ۾ پنهنجي سزا کائي. شروع ۾ ”جيئي سنڌ“ اسان دوستن-مقبول پئيءَ، حميد، ناصر، مصطفيٰ قريشيءَ، رشيد پٽيءَ، شمشير ۽ ٻين ننڍين ڪچهرين ۾ چوڻ شروع ڪيو. پرون يونٽ جي دور ۾ اهو ڪفر جو ڪلمو ڪڏهن عام، جلسي ۾ پڙهڻ وارو ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي هيو.

سڄيءَ دنيا کي خبر آهي ته ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ڪميونسٽ به هئو ته لامذهب به. هو اها ڳالهه لکائيندو نه هئو پر ان تي فخر پڻ ڪندو هئو. پر اڳتي هلي خبر پئي ته سندس ڪميونزم، ۽ لامذهبيت سنڌ جي پٺيءَ اگهاڙي هاريءَ جي عشق جي اظهار طور هئي. هن کي سنڌ، ان جي ٻوليءَ، ان جي ثقافت، ۽ ان جي پيڙهيل پورهيت سان عشق هئو. ان جي بهتريءَ لاءِ ئي هو

ڪافر ۽ ڪميونسٽ ٿيو هيو، ڇو ته سندس ايمان هٿو ته ڪميونزم ئي سنڌ جي ان پڙهيل پورهيت جي لاءِ روشن ۽ خوشحال مستقبل آڻيندي.

ڪيترائي سينيئر ڪامريڊ، سنڌ جي قومي مسئلن، ٻوليءَ، ثقافت، صوبائي حقن وغيره کي، پورهيت طبقن جي وچ ۾ ويڇي جو سبب سمجهي، انهن کي ايتري اهميت نه ڏيندا هئا، پر ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جو هميشه ساڻن جهيڙو هوندو هئو. هن جي خيال ۾ جيڪڏهن سوشلزم سنڌ جي پورهيت جو آواز نه ٿي اٿاري ته ان سان اسان جو ڪهڙو ڪم.

چين جو وزيراعظم چوان لاءِ جڏهن حيدرآباد آيو، ته خاص ڪري ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ ڏي نياپو موڪلي کيس گهرايائين، ۽ وڏيءَ سڪ سان ساڻس پاڪر پائي مليو.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ سڄي عمر سنڌ جي پورهيت طبقن لاءِ وقف ڪئي. انگريز جي دور ۾ وڏي نوڪري ڇڏي، ڪل وقتي ڪارڪن ٿي، هاري پارٽيءَ کي قائم ڪيائين. عمر جو وڏو حصو جيل ۾ رهيو. هو جيل ۾ هوندو هئو، تڏهن به سندس گهر ۽ اوطاق (جنهن ۾ هاري پارٽيءَ جي آفيس هوندي هئي) هاري ڪارڪنن ۽ غريب هارين لاءِ اجهي جو ڪم ڏيندا هئا. ڇو ته هارين يا هاري پارٽيءَ جي ڪارڪنن کي نه هوٽل ۾ رهڻ جيترا پئسا هوندا هئا، ۽ وري هو ڪنهن وڏيري جي اوطاق ۾ رهي سگهندا هئا. انڪري حيدرآباد شهر ۾ سندن لاءِ ڇپر ۽ چانءُ سنڌ هاري آفيس ئي هوندي هئي، جتي کين هنڌ ڪٽولو وغيره ملندو هئو. ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي جيل ۾ هجڻ يا غير حاضريءَ جي صورت ۾ ڪامريڊ غلام حسين سومرو يا ڪامريڊ غلام محمد لغاري سندن ڪمن ڪارين لاءِ موجود هوندا هئا.

ايڏيءَ عمر تائين، ايتري خلوص واريءَ ۽ بي لوث خدمت جي باوجود به ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ پاڻ کي ليڊر نه سمجهيو. هن سڄي عمر هڪ ڪارڪن وانگر ڪم ڪيو، ۽ ليڊريءَ واري ناٺ ناٺ، شهرت يا نمائش کان پري رهندو هئو. ڪامريڊ لفظ جي صحيح معنيٰ ۾ ڪامريڊ هئو. چوندو هئو ته ”ڪامريڊ مان ليڊر ٿوروئي آهيان.“

ڪامريڊ سنڌ جي دوري تي نڪتو ۶۸ - ۶۹ع جو زمانو هئو. تازو تازو جيل مان ٻاهر آيو هيو. هن دفعي واري جيل سندس صحت ڏاڍي ڪيرائي ڇڏي هئي. سندس سڀني مداحن ۽ خير خواهن کيس جهليو ۽ آرام ڪرڻ جي صلاح ڏني، پر ڪٿي حيدر بخش ڪٿي آرام. هن ته عمر جي هڪ هڪ گهڙيءَ کي سڃايو پئي ڪرڻ چاهيو.

پروگرام اهو بيٺو ته سکر ۾ جلسو ڪندو ۽ ان کان پوءِ خيرپور ايندو. سکر ۾ جلسو پورو ڪري آيو ته مون فون ڪئي مانس. پاڻ مرحوم شمس الدين شاهه وٽ رهيل هئو:

”ڪامريڊ ڇا پروگرام آهي.“ مون پڇيو.

”ڪامريڊ سڀاڻي پهچي ويندس.“ ڪامريڊ جواب ڏنو:

”گهڙي وقت؟“

”اهو ئي ڏهين بجي صبح جو.“

”ڇڱو ڪامريڊ مان نائين بجي توهان کي وٺڻ ايندس.“

مون چيو ته پنهنجي ڪار تي ڪامريڊ کي سکر مان ڪڍي

ايندس - چيائين:

”نه ڪامريڊ نه - مان پاڻهي پهچي ويندس - تون تڪليف نه

ڪجانءِ.“

”شمس الدين شاهه جي ڪار تي ايندو؟“ مون پڇيو.

”نه ڪامريڊ - مان ڪو ليڊر آهيان ڇا جو ڪار تي اچان.

بس پاڻهي وقت تي توهان وٽ پهچي ويندس. ”
 مون شمس الدين شاهه سان ڳالهائون، هن چيو ”ڪار ته مون
 وٽ به آهي، ڪامريڊ لاءِ حاضر آهي، پر ڪامريڊ اصل نه ٿو مڃي.“
 شاگردن ۽ ڪارڪنن ڪامريڊ جي آدرپاءِ جو وڏو بندوبست
 ڪيو هيو، ان ڪري اٽڪل ڪري مون ڪامريڊ کان بس جو
 وقت پڇي ڇڏيم.

ٻئي ڏينهن شاگرد ۽ ڪارڪن بئرن ۽ جهنڊا کڻي، مقرر وقت
 تي بس اسٽنڊ تي گڏ ٿي ويا. هنن بي تابيءَ سان ڪامريڊ
 حيدر بخش جتوئيءَ جو انتظار پڻي ڪيو. هو پنهنجي پياري
 اڳواڻ کي ڏسڻ لاءِ بيتاب هئا. جذباتي نعرا پڻي هنيائون. جڏهن
 مقرر وقت واري بس آئي ته نعرن جو جوش ٽهائين وڌي ويو. پر
 ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ان بس ۾ ئي ڪونه هيو. سڀ
 مايوس ٿي ويا. اسان سوچيو ته شايد ڪامريڊ کان بس ڳسي
 وئي آهي. انڪري ٻيءَ بس جو انتظار ڪرڻ لڳاسين.

پندرهن ويهن منٽن کان پوءِ ڪنهن اچي ٻڌايو ته هن
 ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ کي بزار مان ويندي ۽ قول باغ
 (جتي جلسو هئو) جو پڇاڻيندي ڏٺو.

ٿيو ائين جو ڪامريڊ پري کان جو ميڙاڪو ۽ بئرن ڏٺا، ته
 ڊرائيور کي چئي، بس بيهاري، اڳئين موڙ کان ئي لهي هليو ويو.
 پوءِ ته وٽ وٽ ٿي ويئي، ڊوڙندي وڃي بزار ۾ ڪامريڊ
 کي پهتاسين. هاڻي ڪامريڊ ڪٿي ٿو جان ڇڏائي سگهي.

ڪارڪنن ڪنهن تي کڻي، جلوس ۾ آڻي قول باغ پهچايس.
 ڪامريڊ جي اهائي وائي ”ڪامريڊ مان ليڊر ته نه آهيان، سڀ
 ورڪر آهيون. مان ته ڪارڪن آهيان.“

آخري عمر ۾ ڪامريڊ پنهنجي گهر واريءَ کي جلسن ۾ آڻڻ
 شروع ڪيو هيو. هڪ جلسي ۾ ته سندس موجودگيءَ ۾ مٿس

لکيل نظر ”مصطفي ماء“ به پڙهيو هيو. جذبن جي پاڪيزگي ڏسو. سادگي ڏسو. خلوص ڏسو. عمر جي آخري پنهنجي گهر واريءَ سان عشق جو اظهار. اهو به کليل جلسي ۾.

پير حسام الدين حيدرآباد آيو. ڪامريڊ به هئو. مان به هيس ته قمر به. پير صاحب ڪامريڊ سان چرچو ڪندي چيو ”ڪامريڊ ٻڌو اٿم ته هن عمر ۾ تو پنهنجي گهر واريءَ سان عشق شروع ڪيو آهي؟ ڀلا عشق گهر واريءَ سان ٿيندو آهي ڇا؟- اهو ته هميشه پراڻيءَ سان ٿيندو آهي.“

ڪامريڊ حيدر بخش کي منهنجي ۽ قمر جي خبر هئي ته اسان پيار جي شادي ڪئي آهي. هونءَ به قمر شاديءَ کان اڳ به ڪيترا دفعا مون سان گڏ ڪامريڊ وٽ وڃي چڪي هئي. انڪري ڪامريڊ يڪدم پير صاحب کي چيو ”ڇو نه؟ صحيح عشق ته ٿيندو ئي گهر واريءَ سان آهي. تنوير کان پڇي ڏسو-“
مون ڪامريڊ کي چيڙائڻ لاءِ چيو ”ڪامريڊ، شاديءَ کان پوءِ خبر پئي اٿم ته زال سان ٻيو سڀ ڪجهه ته ٿي سگهي ٿو، پر عشق نه ٿو ٿي سگهي.“

ان تي سيني حاضرين جا وڏا ٽهڪ لڳا ۽ ڪامريڊ ڪاوڙجي ويو. چيائين ”تنوير- تون به ائين ٿو چوين.“
ڪامريڊ ايڏو سادو، جوان چرچي کي به ساڀيا پئي سمجهيائين.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جهڙا ماڻهو ڪٿي؟ سچا، ڪرا، جن جي اندر ۾ عشق، عشق سنڌ جو، سنڌ جي پورهيت جو، جن جو خلوص شفاف شيشي وانگر، جن جي حياتي ڏک، ڏولاو، پر منهن تي هڪ سدا جرڪندڙ مرڪ، اها مرڪ، جيڪا ڪنهن عظيم مقصد لاءِ تڪليف سهڻ کان پوءِ سڪون حاصل ٿيڻ مان ملندي آهي.

پير حسام الدين راشدي

پير حسام الدين راشديءَ ۾ ”پير“ جهڙي ڪابه ڳالهه نه هئي. نه ڊگهي ڏاڙهي، نه عصا نه دستار ۽ نه جبو، نه تعويذ ڦيٿو ڪري، نه سڳو ڏاڳو ۽ شوڪارو. نه کيس خليفو هئو، ۽ نه مريد. سهڻو سڀيتو، ڪلين شيو (ڏاڙهي مڇون ٻئي ڪوڙيل)، ذوق سان سبرائيل فل سوٽ ۽ ٽاءَ، يا پئنت بش شرٽ، ڪڏهن شاندار سلوار قميص ۽ صديري، عينڪ اڪين تي، وار سليقي سان سنواريل، بوٽ سدائين پالش ٿيل، شيو هڪ ڏينهن به وڌڻ نه ڏيندو. رنگ ڪٽڪائون، نڪ ڊگهو، قد ۽ بت وچولو، چال ۾ شان، هر ڳالهه ۾ ذوق ۽ سليقو. ڪاڌي خوراڪ، چوڙڻ ماڻڻ توڙي ڪتابن، دوستن، هوٽلن، گهمڻ جي جاين، تان جو نوڪرن تائين سڀ سندس اعليٰ درجي جي ذوق جا مظهر هئا.

مان کيس ننڍي هوندي کان ڏٺو. جڏهن منهنجي عمر تيرهن ورهيه هئي جو ملڪ جو ورهاڱو ٿيو. اين - جي - وي هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هيس. گڏ ڪرڪيٽ کيڏڻ وارا هندو دوست لڏي ويا. اين - جي - وي هاءِ اسڪول ۾ فخر الدين شاهه راشدي، (جنهنڪي پيار مان ميرل چوندا هئا)، منهنجو هم ڪلاس هئو. اهو پير صاحب جو پاڻيڄو آهي. ان سان صلاح بيني ته سندن چمشيد روڊ واري گهر جي اڱڻ ۾ روز ڪرڪيٽ راند ڪجي.

راشدين جو گهر اسان جي نيوتائون واري گهر کان فرلانگ کن پري هئو. روز شام جو ڪرڪيٽ راند ۾ راشدي خاندان

جا سڀ چوڪرا هوندا هئا. پير شاهه، سلطان شاهه، حسين شاهه ۽ اياز. اسڪول به ساڳيءَ بس تي وڃيو هئو، ۽ موٽڻ به گڏ ساڳيءَ بس تي هئو. اهڙيءَ ريت راشدي خاندان جي ننڍن سان چڱي ويجهڙائپ ٿي ويئي.

فخرالدين شاهه کي خبر هئي ته مون کي ادب ۽ شعر سان دلچسپي آهي، ۽ ڪڏهن ڪڏهن شعر به لکندو آهيان. هن مون کي ٻڌايو ته ”منهنجو مامو به وڏو اديب آهي. ان جي وڏي لائبرري آهي.“

مون کيس زور ڀريو ته مون کي اها لائبرري ڏيکاري. پير حسام الدين جي موجودگيءَ ۾ ته اها لائبرري ڏسڻ ممڪن نه هئي، پر هڪ ڏينهن، جڏهن پير صاحب گهر ۾ نه هئو ته ميرل (اڳتي مان فخرالدين شاهه راشديءَ کي ميرل لکندس) مون کي سندس لائبرريءَ ۾ وٺي ويو. ۽ اسان ان لائبرريءَ ۾ ائين خبرداريءَ سان ۽ ڊڄندا وياسين ڄڻ ڪي چور چوري ڪرڻ پيا وڃن.

ايڏي وڏي لائبرري ڏسي منهنجون وايون بتال ٿي ويون. ميرل سڀاٽ ۾ چيو ”هي ڏس - هيءُ ڪتاب ماما جا آهن.“ مون ڏٺا - جلد ٻڌل ڪتاب، جنهن جي جلد تي سونهري اکرن ۾ لکيل هيو ”پير حسام الدين راشدي.“

لائبرريءَ گهمڻ کان پوءِ مون ميرل کي چيو ته مون کي پنهنجو ماما ڏيکار - ۽ هڪ ڏينهن ڪرڪيٽ راند جي وچ مان ميرل مون کي وٺي ويو. ڊرائنگ روم ۾، دريءَ کان ٻاهر بيهي اشاري سان ڏيکاريائين - ”هو - اهو آهي ماما حسام الدين.“

ان وقت پير صاحب جوان پئي لڳو، مون کي سٺو لڳو. ان کان پوءِ، منهنجي اسرار تي ميرل پير صاحب جي لائبرريءَ جا ڪتاب مون کي پڙهائڻ شروع ڪيا - هو پير صاحب کي خبر ڪرڻ بنا ڪتاب آڻي مون کي ڏيندو هيو، ۽ مان ڪتاب پڙهي، ڏاڍيءَ

اشرافت ۽ ايمانداريءَ سان ميرل کي موٽائيندو هيس. ميرل ڊڄندو به ڏاڍو هيو. پر مان پير صاحب جي ان سرچشمي مان سيراب ٿيندو رهيس، سواءِ کيس خبر هئڻ جي. منهنجي اوائلي ادبي تربيت پير صاحب جي لائبرريءَ مان ئي ٿي. ڪهڙو ڪتاب اتي نه هئو؟ جيڪو گهر سو حاضر. ديوان گل، ديوان قاسم، ديوان فاضل، ڊاڪٽر خليل جو رهنمائي شاعري، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽيءَ جا ڪتاب، تان جو بهشتي زيور تائين پير صاحب جي لائبرريءَ مان پڙهيم (ان کان اڳ پنهنجيءَ مرحوم نانيءَ جي هٿان الف ليلى، جان عالم، قصص الانبيا ۽ ٻيا ڪتاب پڙهيا هيم).

راشدين جي خاندان ۾ ”وڏن جو ادب“ ضرورت کان وڌيڪ هئو. انگري منهنجا سڀ راشدي دوست ڪڏهن به اها همت نه ڪندا هئا جو منهنجي زوردار خواهش هوندي به پير صاحب جي ويجهو وڃن يا مون کي وٺي وڃن. مون ته حسين شاهه کي آخر تائين پير صاحب آڏو ڪرسيءَ تي ويهندي به نه ڏٺو، جيستائين ڪچهري هلندي هئي، حسين شاهه، سلطان شاهه، توڙي ٻيا ننڍا اڀين پيرين بيٺا هوندا هئا.

۱۹۵۱ع ۾ اسڪول جو زمانو گذري ويو. بابا جي بدلي حيدرآباد ٿي. ته به مون ضد ڪري فرسٽ يئزر ڊي جي ڪاليج ڪراچيءَ مان ڪئي، ۽ پوءِ حيدرآباد جي ٿليلي واري ڪاليج ۽ لياقت ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڙهائي ڪيم، ان وچ ۾ اڪثر پير شاهه ملندو هئو. باقي ٻيا راشدي ڪڏهن ڪڏهن ئي ملندا هئا.

۱۹۵۵ع ۾ ته ماهي مهراڻ نڪتو ته ان ۾ حسام الدين راشديءَ جا مضمون - ڊگها - خشڪ - سي به فارسي شاعرن تي - ”مير ماڻل جي پياض ۾ سنڌ جي تاريخ جو مواد“ - ٿيهه چاليهه صفحا - ان ۾ ڪيترائي فارسي صفحا مير ماڻل جي دڪلام جا. اسان

هريل افساني ۽ شعر تي. هيءُ خشڪ مضمون هضم نه پئي ٿيا-
ربانيءَ، مون ۽ حفيظ ابراهيم، جويي سان جهيڙو ڪيو ته ”ايدا“
صفحا خشڪ مضمون تي ڇو ٿو وڃائين. ان جي جاءِ تي ڪي
افسانا يا شعر ڏي.“

جويو صاحب سنڌ جي تاريخ جي اهميت تي اسان کي وڏا
ليڪچر ڏيندو رهيو، پر اسانجي ذهن ۾ اهي ويهي نه سگهيا. نه
جويي صاحب اسان جي ڳالهه مڃي، ۽ نه اسان پنهنجي هوڏ کان
هيٺ لٿاسي. اسان کي شيخ اياز جي پتي پڙهايل هئي ته ”تاريخ
جاگرافي وغيره ادب جو حصو نه آهن“ - سو ان ڳالهه تي کڻي ڳنڍ
ٻڌيسين. شيخ حفيظ ته اهڙا خط به مهران جي ايڊيٽر کي لکيا.
پر جڏهن اڳتي هلي اسان انهن مضمونن کي پهرين سرسري، ۽ پوءِ
تفصيل سان پڙهڻ شروع ڪيو، ته خبر پيئي ته سنڌ جي تاريخ
کي چڱيءَ طرح ڄاڻڻ کان سواءِ سنڌ جي تحريڪ هلائڻ اجائي
آهي، ۽ تاريخ برابر تخليقي ادب جو حصو نه آهي، پر ان جو
اڀياس قومي تحريڪن لاءِ تمام ضروري آهي.

هڪ پير حسام الدين راشدي، ۽ ٻيو ڊاڪٽر نبي بخش خان
بلوچ - ٻنهي سنڌ جي تحريڪ جي لاءِ پيڙهه جو ڪم ڪيو.
تاريخ، لوڪ ادب، ۽ ڪلاسيڪي ادب. انهن کان سواءِ قوم جو
تصور ناممڪن آهي.

پير صاحب اسانکي ٻڌايو ته سنڌ جا سورما ڪير آهن ۽ سنڌ
جا غدار ڪير. دولهه دريا خان، دودي سومري، ۽ هوش محمد
جي خبر اسانکي پير صاحب وٽان پيئي. هڪ مضمون لکيائين
”شاهه عنايت شهيد“ سنڌ جو پهريون سوشلسٽ - ”جيڪو“ نئين
زندگيءَ ۾ ڇپيو - اسانکي صوفين جي انقلابي ڪردار جي خبر
پير صاحب جي مضمونن ڏني.

پوءِ خبر پيئي ته پير صاحب منيلا ويل آهي کيس دل جو سخت

دورو پيو آهي، حياتي ۽ موت جي چڪتاڻ ۾ آهي،
پوءِ خبر پئي ته پير صاحب صحتياب ٿي موٽي آيو آهي، اها خبر
خوشيءَ جي خبر هئي، دل تان وڏو بار لهي ويو.
رياني ادبي بورڊ جو اسسٽنٽ سيڪريٽري هئو، پوءِ
سيڪريٽري ٿيو ۽ پير صاحب بورڊ جو ميمبر- ان سلسلي ۾
اسانجي سنگت مان سڀ کان پهرين ريانيءَ جي پير صاحب سان
ڏيٺ ويٺ ٿي، هونءَ به ريانيءَ جو مزاج اهڙو آهي جو ٿوري وقت
۾ هر ڪنهن کي پنهنجو بنائي ويندو آهي، پير صاحب سان ويجهو
ٿي ويو ۽ مون سان اڪثر پير صاحب جون ڳالهيون ڪندو هيو،
منهنجي لاءِ پير حسام الدين اهو ئي هيو جيڪو ننڍي هوندي
ڏٺو هيم، جنهن آڏو منهنجا راشدي دوست ويندي ڪوڪ ڪائيندا
هئا.

هڪ ڀيري رياني مونکي زوريءَ پير صاحب وٽ رٽز هوٽل ۾
وٺي ويو، ان زماني ۾ حيدرآباد ۾ اها ئي بهترين هوٽل هئي ۽ پير
صاحب اتي ئي ترسندو هيو.

بهترين پوشاڪ ۾، وڏي قرب سان مليو، دير تائين ويٺا
رهياسين علم، ادب، تاريخ، سياست، سڀني تي بحث هليو، مونکي
پهرينءَ ئي ملاقات ۾ هو روشن خيال، بي تعصب ۽ وطن دوست
لڳو، ان سان گڏ علم جو پندار خلوص ۽ محبت سندس هر گفتي
۽ عمل مان ڦٽي ٿي نڪتا منهنجا الڪا ڏوڇجي ويا، جيڪي
ننڍي هوندي کان پير صاحب لاءِ هوندا هئا، ٽئين ادب لاءِ،
سندس ٽهيءَ جي عالمن وانگر نه فقط نفرت نه هيس پر محبت پڻ،
ان کان پوءِ اهو معمول ٿي ويو، جو پير صاحب حيدرآباد اچي، ۽
مان ساڻس ملڻ وڃان، جيترا ڏينهن حيدرآباد رهندو هئو، اوترا
ڏينهن ساڻس ڪچهري ٿيندي هئي، هڪ ٻه شام نه گسائبي،
انهن ڪچهرين ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مولانا گرامسي،

جويو صاحب، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، رباني، ڊاڪٽر الانا، نياز همايوني ۽ پيٽرو فقير هوندا هئا. جي ڪراچيءَ وڃيو هئو، پير صاحب سان نه مليو هئو، ۽ کيس خبر پوندي هئي، ته چنڊ ڪڍندو هئو. چئي ”لوفر ٿي پيا آهيو. هيڏي هوڏي رلندا ٿا وتو.“ ڪراچيءَ وڃجي، ۽ پير صاحب وٽ ماني نه کائجي، اها اڻ ٿيڻي، جهڙي به وقت وڃيو، مانيءَ جي وقت تائين ضرور ترسائي ڇڏيندو. کائڻ جي معاملي به پير صاحب وڏي ذوق وارو هئو تي چار طعام ته ضرور هوندا، پر لذيت، خوشنما ٿالھين ۾، ويندي آچار جا به به ٿي قسم ضرور هوندا. هر ويلى تي پير صاحب وٽ گهٽ ۾ گهٽ چار پنج مهمان ضرور هوندا هئا. ڪي اردوءَ جا عالم اديب ۽ اسڪالر، ته ڪي سنڌيءَ جا.

پير صاحب جي کاڌي جو ذوق سندس ڪتاب ”هوڏوٽي هو ڏينهن“ مان ظاهر آهي. ان ۾ لکيو اٿائين ته سکر ۾ ڪهڙي هٽل جي ماني لذيت آهي. مونکي به ان جو تجربو ٿيو. جڏهن پير صاحب حيدرآباد ايندو هئو، ۽ ڪو دوست ڪنهن هٽل جي کاڌي جي تعريف ڪندو هئو، ته يڪدم پير صاحب تيار- ته هلو ان هٽل تي، وڪٽوريا پاڙي تي ڪري اتي پهچيو.

تن ڏينهن ۾ حيدرآباد جي واڌن جي پڙ ۾ هڪ نئين هٽل کلي هئي، جنهن کي ”جهوپڙا هٽل“ سڏيندا هئا. پهريون دفعو ان هٽل ۾، ڪرسين ميزن بدران ڪٽولن تي ماني ڪارائڻ شروع ڪيائون ۽ ماني به ”سنگل سالنا“ يا ”قورما“ ”پيگيلا“ ۽ ”نان“ بدران ٿئي تي پڪل گرم گرم اوقراتا ۽ پوڙ- ذائقو ۽ خوشبو اهڙي جهڙي گهرجي پڪل ماني. پير صاحب جو تعريف ٻڌي ته يڪدم تيار ٿيو.

وڪٽوريا تي چڙهياسين. مان، ڊاڪٽر بلوچ، پير صاحب، نياز همايوني، ۽ رباني. ربانيءَ شيطاني ڪري، تلڪ چاڙهيءَ تي گاڏي

روڪرائي چيو ته ”هتي لهو ته هتان پنڌ ڪندا، هوا کائيندا هلون.“ پير صاحب پنڌ جو شوقين. سڀئي لهي پياسين. رباني سري گهاٽ کان ڄاڻي وائي رستو پلجي پيو، ۽ ابڻا سبتا چڪر ڏياريندو، رنگين گهٽين مان ڦيرائيندو اچي واڌن جي پڙ واريءَ جهوپڙا هوٽل ۾ پهتو. پير صاحب سمجهي ويو ته رباني بدمعاشي ٿو ڪري ته مرڪي چپ ٿي ويو، باقي ٻئي بزرگ کي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي.

جهوپڙا هوٽل سَسَتي هئي - غريب غريو اتي ماني کائڻ ايندو هو، پر پير صاحب معتبري نه ڏيکاري - ڪٿولي تي ويهي، مانيءَ جي تعريف ڪندو رهيو، ۽ ان کانپوءِ، جڏهن به حيدر آباد آيو، ته گهٽ ۾ گهٽ هڪ ويلو جهوپڙا هوٽل تي ضرور کائيندو هو.

سندس کاڌي جي ذوق تي هڪ ٻي ڳالهه ياد آئي - مونکي منهنجي سنڌوءَ، بشير سومري، (جيڪو شڪارپور جو آهي) شڪارپور جو ٺهيل ”ڇهارن جو آچار“ موڪليو - (چون ٿا ته شڪارپور جا سُرهيا ماڻهوءَ کان سواءِ هر شي جو آچار وجهندا آهن.) انهن ڏينهن ۾ مون وٽ پير صاحب آيل هيو - مون اهو آچار سندس حوالي ڪيو. ڪراچيءَ وڃي اهو آچار کاڌائين - ڏاڍو وڻيس - ان جي تعريف ۾ خط لکيائين ۽ ٻئي آچار جي فرمائش ڪيائين - مون پاڻ واري مائٽ بشير تي زور رکيو پر اهو ڇهارن جي آچار ٺاهڻ وارو يا ته لڏي ويو يا ته مري ويو - ٻيهر اهو آچار نه مليو - ۽ هر دفعي پير صاحب جي ميار تي ميار - ڇي ”تون فضول ماڻهو آهين - ڇهارن جو آچار به نه ٿو پهچائين -“ لفظ فضول، پير صاحب جو خاص لفظ هئو، جيڪو پيار مان ڪاوڙ ڪندي ڪتب آڻيندو هيو.

پير صاحب کي ڪنهن غريب دوست قرب سان، ۽ فضيلت سان ماني کارائي، ته ان سان لنو لڳي ويندس، توڙي جو ماني سادي ۽

غريبائي هجي- پر ڪارائي پيار، خلوص ۽ فضيلت سان جيئن پيوڙو فقير يا نياز همايوني ڪارائيندا هئا - هڪ دفعي سڪر آيو- اسانجي هڪ لکاپتي دوست (ان زماني ۾ لکاپتي ڳوليا به نه پيندا هئا) ٽن ۾ ماني گهرائي، پنهنجي آفيس ۾ ميز تي رکائي، بيٺو ڪارائي- سڄي عمر ان کي ڳاريون ڏيندو رهيو- ڇي هيءَ ڪا فضيلت آهي جو چڪلاين وانگر بيٺو ماني ڪارائجي - " توڙي جو اها ماني ڏاڍي پر تڪلف هئي.

جي ڪڏهن مون کان ڪو ڇڄي ته تو پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪهڙا مهذب Cultured ماڻهو ڏٺا؟ ته مان جيڪي به نالا وٺان؛ هڪ پير حسام الدين راشدي، ۽ ٻيو پيوڙو فقير. مهذب Cultured ٿيڻ، ۽ تعليم يافتہ هجڻ به ٻه الڳ شيون آهن- مون ڪيترن اعليٰ تعليم ورتلن کي غير مهذب، ناشائستہ ۽ بد تميز ڏٺو، ۽ ڪيترن اڻ پڙهيلن، توڙي گهٽ پڙهيلن کي مهذب ۽ شائستہ. ڪيترائي ولايت کان موٽيل ۽ اتي سالن جا سال رهيل اڻ گهڙيل ڪاٺ رهيا- "خر عيسيٰ اگر به مڪہ رود، ڇهه باز آيد هنوز خر باشند" وانگر.

پير صاحب به رواجي اصولن موجب گهٽ پڙهيل، هئو - ملان جي ڏاڙهيءَ ۾ هٿ وجهي مدرسي کان موڪلايو هئائين، تنهن هوندي به ايترو ته علم حاصل ڪيائين جو کيس اعزازي پي. ايڇ. ڊي. جون ڊگريون مليون- پي ايڇ. ڊي وارن جو سونهون Guide ٿيو پر ڪڏهن به پاڻ کي ڊاڪٽر نه لکيائين. بين الاقوامي سيمينارن ۾ سڏ مليس- سندس لکڻيون ۽ تحقيق نه فقط ملڪ ۾ پر سڄي دنيا ۾ سَنَد ٿي ويون.

پير صاحب هر معاملي ۾ مهذب هئو، اٿڻي ويهڻي، کائڻ پيئڻ، پوڙڻ ماڻڻ، لکڻ پڙهڻ- جيترو مهذب ۽ شائستو پاڻ هو، ٻين مان اوتري نه، ته به ڪنهن حد تائين مهذب هجڻ جي اميد رکندو

هئو- پر جي سندس آڏو ڪو تهذيب يا شائستگيءَ جي حد اورنگهه ويندو هيو ته پاڻ باهه ٿي ويندو هئو، ۽ سندس، ”پيرائي رڳو“ ڦڙڪي پوندي هئي- ان شخص جي پير صاحب جي شسته ۽ نفيس گارين سان تواضع ٿيندي هئي- گارين جي فن ۾ به ماش الله يڪتا هئو- ڪي اهڙيون گاريون ايجاد ڪيائين جن جو تعلق ٻڌڻ سان آهي- اهي اسان پاران خوش نصيب آهن جن اهي ٻڌيون چو ته انهن جو عام فيض حاصل ڪرڻ لاءِ لکت ۾ اچڻ ممڪن نه آهي.

اردوءَ وارا پير صاحب جي علم ۽ فضل جي ڪري سندس اڳوڻو پيچو ڪندا هئا- ممتاز حسن، ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، جميل الدين عالي، رئيس امروھوي- اردوءَ جو ڪهڙو مشهور اديب يا عالم نه هئو جيڪو اسان پير صاحب وٽ نه ڏٺو- ڪنهن کي ڪو حوالو ڪبي، ڪنهن کي ڪنهن قلمي نسخي جي ڳولا، ته ڪو ڪچهريءَ خاطر- پير صاحب مهمان نوازيءَ جا سڀ فرض پورا ڪندي به کين سچ چئي ڏيندو هو- اهو به ست سُرِين جي نموني، ۽ هو ڦڪي ڪل کلي لاجواب ٿي ويندا هئا.

هڪ دفعي شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي دور ۾ ٽي ويءَ وارن پاڪستاني ڪلچر تي هڪ مذاڪرو ڪرايو- سڄي پاڪستان جا دانشور سڏيائون- مون کي به سڏ هيو- مون پنهنجي خيال ۾ ڏاڍي زوردار نموني ۾ چيو ته پاڪستاني ڪلچر هڪ نه پر گهڻا پاڪستاني ڪلچر آهن- پر پير صاحب وڃائي ڇڏيو- چي ”اهو ڪلچر، جنهن کي هند مسلم ڪلچر يا پاڪستاني ڪلچر ٿا چئو، اهو پيداوار آهي مغل دور جي- جڏهن مغل شهنشاهن هند عورتن سان شاديون ڪيون، ڪن عالمن جي فتويٰ موجب هند اهل ڪتاب نه آهن- انڪري انهن جو اولاد حرام جو اولاد ۾ي، ۽ اهو ڪلچر حرامي ڪلچر آهي.“

پير صاحب لفظ اهي نه چيا، پر شائسته ٻوليءَ ۾ اهو سڀڪجهه چئي ويو ۽ عجب جي ڳالهه اها، ته ان سيمينار ۾ اردوءَ جو شاعر رئيس امروھوي به موجود هئو ۽ ان پير صاحب جي شان ۾ ان سيمينار ۾ ويٺي في البديه هڪ رباعي لکي پير صاحب کي ڏني.

پير صاحب هر لحاظ کان تڪميل پسند هئو- پوشاڪ هجي، گهر هجي، فرنيچر هجي، ڪتاب هجي، ڪنهن به شيءِ ۾ ڪو عيب يا خال نه ڇڏيندو هئو- پير صاحب جا ڪتاب ٽي ڏسو- ٽهر ڪتاب تي ايڏي محنت جو هڪ شخص نه، پر اداري جو ڪم پيو لڳي- مڪلي نامو ان جو مثال آهي- تذڪره امير خاني ان جو مثال آهي- جي خبر پيس ته ان موضوع تي هڪ سٺ جو حوالو ستن والائين کان به پري آهي، تڏهن به اهو هٿ ڪندو- ۽ ڪتاب جي پڇاريءَ ۾ ڏسڻي Index اها به پاڻ ٺاهيندو- ايڏو تڪميل پسند هيو پير صاحب حسام الدين. ميرزا قليچ بيگ جي باري ۾ پڙهيو اٿائون ته هن جي ادبي ڪم ڪرڻ جو وقت مقرر هيو- هو روزانو باقاعدي اهو وقت ادبي ڪم کي ڏيندو هيو. پر مون پير حسام لدين راشديءَ کي اهڙيءَ ريت ڪم ڪندي ڏٺو- روز صبح جو تيار ٿي ٺهي ٺڪي، شيو ڪري، وهنجي سهنجي، پنهنجي پسندجي ذوق وارا ڪپڙا پائي، اچي ڪرسيءَ تي ويهي ڪم شروع ڪندو هئو، جيئن مزدور روزانو ڏهاڙي ڪري ڪرڻ لاءِ ڪم تي چڙهندا آهن- مان ان جو اکين ڏٺو شاهد آهيان.

اسان لوفر ماڻهو. لوفر پائيءَ کان به نه مڙون. پير صاحب سان سنگت نه هئي. نياز مندي هئي. انڪري جڏهن پير صاحب اسان وٽ ايندو هئو يا ٻاهر ڪٿ فنڪشن تي گڏ هوندا هئاسين، ته پير صاحب سان رات جو ڪچهري ڪندا هئاسين، ۽

جڏهن هو وڃي سمهندو هئو، ته مان، ريان، شوڪت جمائي پنهنجي ”لوفر پاڻي“ شروع ڪندا هئاسين- هڪ ٻن دفن کان پوءِ پير صاحب سمجهي ويو- اسان کيس چيو ”سائين، توهان جي ننڊ جو وقت ٿي ويو آهي. هاڻي توهان آرام ڪيو-“ ته نه ٿه چيائين ”توهان کي لوفر پاڻي، ڪرڻي آهي ته ڀلي منهنجي منهن تي ڪريو- مون کي توهانجي لوفر پاڻيءَ ۾ ڏاڍو مزو ٿو اچي.“

۽ پوءِ پير صاحب ۽ اسان جي وچ ۾ ”پيڙهي وڇوٽي“ ختم ٿي وئي- اسان لوفر پاڻي ڪندا رهياسين ته پير صاحب اسان سان گڏ ويٺو هوندو هيو- اسان جيترو، اسان جهڙو اسان سان گڏ هيو- ۽ اسان جيترو پير صاحب، سڄو جهان گهميل هيو، شروع ۾ ڏکيا ڏينهن ڏٺائين، جنهنجو ذڪر هو ڏوٽي هو ڏينهن ۾ ڪيو اٿائين، پر پوءِ ٿاڻيڪو ٿيڻ بعد هميشه آرام ۾ رهيو- پر تڏهن به ڪڏهن به مون هن کي ڪڏهن آرام پسند نه ڏٺو- هتي ايندو هئو- ته سکر جي وڏين هوٽلن بدران مون وٽ رهندو هئو- هن کي ”قرب“ آرام ۽ عيش کان وڌيڪ پسند هئو. منهنجي پرائي مساڙي جاءِ ڇا هئي؟ ننڍو ۸ ۸ فٽن جو ڪمر، جنهن ۾ هڪ ڪٽ هڪ ميز- سادو غسل خانو- نه فلش نه ايئر ڪنڊيشن- پر تڏهن به رهندو مون وٽ هئو- جڏهن مون نئين جاءِ ٺهرائي ۽ پير صاحب هتي آيو ته پلنگ ڪڍرائي ڇڏيندو هئو ۽ واڻ جي ڪٽ رکرائي، ان تي سمهندو هئو.

اسان کان وڏيءَ عمر جي عالمن ۾ پير حسام الدين ئي هئو، جيڪو اسان سان گڏ فتوائن جو شڪار ٿيو- اهو انڪري جو هو منافقيءَ واري مذهب جي خلاف هئو- مذهب ۾ سياست ملائڻ وارن کان کيس سخت نفرت هئي، ۽ ان جو اظهار هو بنا ڪنهن رک رکاءِ جي ڪندو هئو، هو سچو سنڌ دوست هئو- اسانجي تحريڪ ۾ هو منڍ کان وٺي پڇاڙيءَ تائين گڏ رهيو جڏهن نالي

وارا اديب عالم فتوا لڳڻ ۽ سرڪار جي ناراضپي جي ڊپ کان اسان سان گڏ وهڻ کان چرڪندا هئا، تڏهن پير حسام الدين راشدي، نه فقط اسان جي همت وڌائيندو هئو، اسان کي صلاحون ڏيندو هو، پر اسانجي ميڙن ۾ به شريڪ ٿيندو هئو. ون يونٽ جي ٻوسا ۽ ايوب خان جي آمراني دور ۾ (چوٽه ان دور ۾ سياسي جلسا ممنوع هئا) پير صاحب اسان کي سنڌي سورمن جي شام ملهائڻ جي رٿا ڏني، جنهن موجب هوشوءَ، دودي، درياهه خان تي تقريرون ٿينديون هيون- پهرين اسان اها شام ڪراچيءَ ۾ ملهائي ۽ پوءِ لاڙڪاڻي ۽ سکر ۾- انهن جلسن ۾ پاڻ شريڪ ٿيو هئو ۽ تاريخي تقريرون ڪيائين.

مونکي چٽيءَ طرح ياد آهي، ۱۹۶۳ع ۾، ايوب خان جي زماني ۾ ”شريف ڪميشن رپورٽ“ کي نافذ ڪرڻ جا سانباها ٿيا- ان رپورٽ موجب سنڌي ٻولي فقط پرائمري سطح تائين (چوٿين درجي تائين) تعليم جو ذريعو ٿي رهي، اڳتي سڀ تعليم اردوءَ ۾ پئي ڏني ويئي- يعني سنڌيءَ ٻوليءَ لاءِ اهو موت جو وارنٽ هئو. ايوب خان جو زمانو هئو. ان وقت وڏا وڏا فولادي سياست دان ٻرن ۾ لڪل هئا. نه سياست جي اجازت هئي، نه جلوسي جلوس جي- اسان نوجوان، جن ۾ رباني، حميد سنڌي، شمشيرالحيدري، جمال رند، ناصر، مقبول ڀٽي، مصطفيٰ قريشي ۽ ٻين دوستن ان خلاف هلچل هلائي- ايوب خان جي ڪنهن قدم جي، ملڪ جي تاريخ ۾ اها پهرين مخالفت هئي- ايڏو ڏهڪاءُ هئو جو ماڻهو وائڙا ٿي ويا- ان ۾ جيڪي بزرگ اسان سان شامل ٿيا، انهن مان پير صاحب ۽ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي اڳرا هئا- ان کانسواءِ مولانا گرامي، سردار علي شاهه، مخدوم امير احمد، ڊاڪٽر الانا ۽ ٻيا بزرگ به شامل هئا. اها تحريڪ هڪ ڌار مضمون لهڻي، پر هتي ڳالهه ڪٽائڻي، ته ايوب خان جي حڪومت ان دليريءَ واري

مخالفت کان گهڙائي وڃي ۽ شريف خان فورا ڳالهين ڪرڻ لاءِ هڪ ميٽنگ رکائي، جنهن ۾ سرڪار طرفان سائين غلام مصطفيٰ شاهه، جيڪو ان وقت لاهور ۾ تعليم جو ڊائريڪٽر هيو (اڄڪلهه تعليم جو وفاقي وزير آهي) ۽ پير صاحب - (پڻي اسان جا) ۽ ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل (جميعت الشعراء) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، محمد حسين ترڪ (ان وقت سنڌ يونيورسٽيءَ جو رجسٽرار) ۽ مان (پاڪستان رائٽرس گلڊ جي سنڌي شاخ جي سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾) هياسين. محمد حسين ترڪ رڪارڊ ڳولهي ڳولهي ڪڍي آيو. بمبئي يونيورسٽيءَ جي زماني کان (سنڌ يونيورسٽي جي قائم ٿيڻ کان اڳ سنڌ جي تعليمي ادارن جا امتحان بمبئي يونيورسٽي وٺندي هئي)، سنڌي، مئٽرڪ بي اي، ۽ ايم اي ۾ تڏهن تعليمي ذريعو تسليم ٿي، اسان آخري جيڪو دستاويز تيار ڪيو ان ۾ اهو سڀ ڄاڻايوسين- ۽ اهو به ڄاڻايوسين ته ابوالحسن ٺٽويءَ جي زماني (اٽڪل ٻه اڍائي سو سال اڳ) کان سنڌي تعليم جو ذريعو رهي آهي- بهرحال اهو تاريخي دستاويز هيو، جنهن تي سڀني صحيحيون ڪيون. پير صاحب ۽ سائين غلام مصطفيٰ شاهه سرڪاري ميمبرن هوندي به ائين رهيا، ڄڻ اسان مان هجن- رڳو هڪ صاحب صحيح ڪرڻ وقت چيو ته ”ٿورو ٻاهران ٿي ٿو اچان“ ۽ وري نه آيو.

مذهب جي باري ۾ پير صاحب وڏو فراخ دل هئو- بلڪ هن کي مذهب جي نالي کي غلط استعمال ڪندڙن کان انتهائي نفرت هئي- منهنجو ساڻس ويجهو تعلق رهيو- ساڻس هر مسئلي تي کليل دل سان بحث ڪيم. پر ائين به نه ٿو چئي سگهان ته هو مذهبي هئو. ۽ ائين به نه ٿو چئي سگهان ته لا مذهب هئو، پر ٽي ڳالهين پوري يقين سان چئي سگهان ٿو ته هو سڪيولر هئو، قوم پرست Nationalist هئو ۽ سماج وادي Socialist هئو.

هڪ ڏينهن سائين جي ايم سيد وٽ ويٺا هئاسين. مان، راني، پير صاحب، اسلام جي تاريخ تي بحث پئي هليو. اهو ته ڪيئن مسلمانن جي تاريخ خون خرابي ۽ منافقيءَ سان ڀري پئي آهي- ۽ ايئن اوچتو شيخ عبدالجيد سنڌي لکڻ مان ٺڪاءُ ڪڍائيندو، ”السلام عليڪم“ چئي اچي وارد ٿيو- پير صاحب ڏانهن ڏسي چيو ”شيخ، منهنجي ۽ سيد (جي ايم سيد) جي قسمت ئي خراب هئي جو ڄاوا سي مسلمانن جي گهرن ۾، اهو به سيدن ۾، پر توکي ڪهڙي نانگ کاڌو جو پنهنجو مذهب ڇڏي مسلمان ٿئين.“ ۽ پوءِ اسانجا تهڪ هئا، ۽ شيخ صاحب جي ڦڪي ڪل.

۱۹۶۲ع ۾ نور محل سئنيما سامهون، ڦليليءَ تي هڪ ننڍي هڪ ڪمري واري اسپتال کولي هير- اتي پير صاحب رانيءَ سان اچي ظاهر ٿيو- ڪٿي مان ڪٿي پير صاحب، جنهن جي لاهبرري مان چورن وانگر ڏٺي، جنهن سان ملاقات ڪرائيندي سندس پاڻيجو ميرل ڪوءِ ڪائيندو هئو، اهو مون وٽ اتي غريبائيءَ ڪلنگ ۾ هلي اچي.

پئي ڏينهن پٽ شاهه تي هلڻ لاءِ چيائين. پٽ شاهه جو اهو ڏينهن ۽ اها رات منهنجي حياتيءَ جي يادگار رات ۽ ڏينهن آهي، هونءَ به پير حسام الدين سان گهاريل هڪ هڪ گهڙي يادگار گهڙي آهي. پر پٽ شاهه ۾ گذريل اهو وقت، پير صاحب ۽ منهنجي وچ ۾ ويڇي ۽ وچوڻيءَ کي ختم ڪرڻ وارو وقت هئو. ان کانپوءِ پير صاحب کي مان سدائين پنهنجي روح جي ڀرسان محسوس ڪيو. عقيدت، احترام، ادب پنهنجي جاءِ تي، پر مون انهن سڀني شين جي باوجود پير صاحب جي شخصيت جي شفقت، محبت، پنهنجائپ ۽ ويجهڙائپ جو ذائقو چڪيو.

سيد ميران محمد شاهه پٽ شاهه تي هئو. پير صاحب ماني

ڪاٺيندي کيس چيو ته ”شاهه. هاڻي تون نئون عشق ڪر ۽ شادي ڪر.“ ميران محمد شاهه اڳوڻو اسپيڪر، وزير، سنڀل ۽ سڀ کان وڏو اديب ۽ ادب دوست هئو. هن نه ڦه چيو ”پير هاڻي مان ڪراڙو ٿي ويو آهيان. شادي ته ڪيان پر ڪري ڪجهه به نه سگهندس.“

پير صاحب يڪدم چيو ”ان جو تون فڪر نه ڪر- هيءُ نوجوان جو آهيان (اسان ڏي اشارو ڪري) اهي سڀ فرض ادا ڪندا-“ ۽ پوءِ تهڪن جو طوفان!

منهنجي ۽ قمر جي شاديءَ جو مسئلو، ربابيءَ جي ذريعي کيس معلوم ٿيو- پاڻ ان ۾ ائين مدد ڪيائين جو چڻ مان سندس ٽي اولاد هجان- رحيم بخش سومري جي هٿان ان معاملي کي ٿوري وقت ۾ ئي حل ڪرايائين.

مون مٿي لکيو آهي، ته پير حسام الدين راشدي وٽ پير جهڙي ڪابه شيءِ ڪانه هئي؛ نه مريد، نه خليفه. نه جبو، نه دستار. نه سڳو نه تعويذ. پر اها ڪهڙي شيءِ هئي، جنهن مون کي سندس عقيدت، احترام ۽ ادب ۾ وانگي رکيو؟ مان پيريءَ مريديءَ ۾ يقين نه رکندو آهيان. پر الائي ڪهڙيءَ ريت، پير حسام الدين مون کي پنهنجو مريد ڪري ڇڏيو. شفقت سان، محبت سان. الائي ڪهڙي سڳي ڏاڳي سان.

مولانا گرامي

۱۹۵۲ جو زمانو هو. منهنجي عمر سترهن سال کن هئي. مرحوم شيخ عبدالله عبد، منهنجي شعرن مان ڪن جي اصلاح ڪري واپس ڏيندي چيو:

”مان توکي اهڙي ماڻهوءَ سان ٿو ملايان، جو هوند مان به ان کان ئي اصلاح وٺان. آئنده تون پنهنجا شعر گرامي صاحب کي ڏيکاريندو ڪر.“

مون مٿي نهاريو. خوبصورت ڪاريءَ سونهاريءَ ۽ ڪارين شرعي تراشيل مڇن جي وچ مان، موتين جهڙا اڇا ۽ چمڪندڙ ڏند نمودار ٿيا. هڪ دلفريب مرڪ، عينڪ مان اونھين اکين مون ڏي نهاريو، گهڙي پل لاءِ مون پنهنجي وجود مٿان، انهيءَ خوبصورت مرڪ کي هڪ هلڪي ۽ ٿڌي ڦهاري جيان محسوس ڪيو. پوءِ مون گرامي صاحب جو جائزو ورتو. پيريل بت، سادو سنڌي لباس، سانورو رنگ ۽ مٿي تي ڪراڪلي ٽوپي. مون گرامي صاحب کي چيو: ”اوهان منهنجا شعر ڏسندا؟“

ساڳي مرڪ سان ورائيائين: ”ضرور، پر هتي مصروف آهيان، ڪو وقت ۽ جاءِ مقرر ڪيو، آچر مناسب ٿيندو.“
مون اتاوليءَ مان پڇيو: ”منهنجي گهر ايندا؟“

مون کي اميد نه هئي ته گرامي صاحب ”ها“ چوندو، پر منهنجي اميد خلاف چيائين: ”اچيو.“ ان رتيءَ جي رهاڻ اهڙو جيءُ اڙايو، جو اڃا تائين اڙيل آهي.

مون کان ائڊريس ورتائين، مون موڪلايو، پر پڪ نه هيم ته ڪو گرامي صاحب مونوٽ ايندو.

گرامي صاحب جو نالو اڳ ٻڌل هيم ادبي حلقن ۾ گرامي صاحب ۽ خليل جي ادبي ڏي وٺ ان وقت، مشهور هئي، اها به خبر هيم ته نه رڳو وڏو شاعر ۽ نقاد آهي، پر هو وڏو سچاڻ عالم پڻ، ان ڪري اعتبار ئي نه آيو، ته مون پاري جيتامڙي شاعر جي گهر اهڙو مشهور عالم ايندو.

آچر جي ڏينهن سندس اچڻ جو پڪ نه هوندي به سخت انتظار ڪيم. حيرت جي حد نه رهي، جو مقرر وقت تي گرامي صاحب منهنجي جاء تي اچي ويو. مان کيس پنهنجي ڪمري ۾ وٺي آيس، پنهنجا شعر ڏيکاريم. گرامي صاحب منڍ کان پڇاڙيءَ تائين شعر پڙهيا، تان جو منجهند جي مانيءَ جو وقت ٿيو.

مون کيس دستوري صلاح ڪئي، پاڻ قبول ڪيائين. ان ڏينهن اسان جي گهر ڀلو چاڙهيو هئائون. مون وٽ آهر خدمت ڪئي. گرامي صاحب جي خوش خوراڪيءَ جو پهريئن ڏينهن ئي ڦاٽل ٿي ويس.

مانيءَ کانپوءِ مون سگريٽ جو پڇيو. ڀانير ته مولوي ڇا سگريٽ پيئندو، پر ساڳيءَ دلفريب مرڪ سان ”ڪئنڇي“ جي پاڪيت جي فرمائش ڪيائين. پاڪيت آيو، ۽ جڏهن سگريٽ دکيائين ته ان وقت ائين محسوس ٿيو، ته ننڍڙي ڪاري خوبصورت ڏاڙهي ۽ سگريٽ جو ميرانجهڙو دونهن، ٻئي ڪيڏا نه سهڻا لڳي رهيا هئا.

اوپارين لهوارين ڳالهين، ادب فلسفي مذهب ۽ نفسيات تي بحث ۾ ئي شام ٿي وئي. گرامي صاحب فرمايو ته هاڻي هلي ڪراچي هونل تي ڪا ڇهر ڪجي. اٿڻ کان اڳ ۾، ڪاغذ ۽ سر گهريائين ۽ چيائين ته اڄوڪي ملاقات جي ياد ۾ ڪا تحرير

لکجي، ۽ پوءِ لکيائين:

”شعر جي مطالعي مان محسوس ٿو ٿئي ته هيءُ اڳتي هلي سنڌ جو تمام وڏو شاعر ٿيندو.“

منهنجي دل تڙي پئي. اها سند دل ۾ سانڍي اٿم، پر اڄ ڏک ٿو ٿئي ته اها سند فائيل ۾ ڇو نه رکيم. ان کانپوءِ ڪراچي هٽل آياسين. ڏاکڻو ورائنڊو گرامي صاحب جي مستقل بينڪ هئي. اتي اڌ رات تائين چانهه ۽ ڪباب جا دور هليا ۽ ڪچهري هلي، پوءِ موڪلايوسين.

منهنجو دلبر دوست رباني ۽ مان ان وقت فرسٽ يئر سائنس ۾ هئاسين. انهن ڏينهن ۾ زولاجي پڙهندي، پئي تپرس ۾ پئجي ويندا هئاسين. ڪڏهن ڪاڪروچ جي مرڪب. اک Compound Eye - اسان لاءِ عجب جو سبب هو، ته ڪڏهن ڌارون جي ارتقا جو نظريو. پڙهندي پڙهندي بحث ۾ پئجي ويندا هئاسين، پوءِ ڪورس ۽ ڪتاب ڇٽا. فلسفو، مذهب ۽ نفسيات اسان جا موضوع ٿي ويندا هئا. جڏهن پاڻ ۾ نه ٺهندا هئاسين، ته پوءِ سڌا ايندا هئاسين گرامي صاحب جي ڪراچيءَ هٽل واري ڪچهريءَ ۾. اتي ويٺي ويٺي اسرڻي ويندو هو، پر اهي ڦورا نه کلندا هئا. گرامي صاحب رات جو ڏهين کان صبح جي چئن تائين، هر موضوع ۽ مسئلي تي ڳالهائيندو هو. ڇڻ درياھ جو بند پڇي پونڊو هو، ڇڻ ڪو آبشار وهي نڪرندو هو. اها ئي دلفريب مرڪ، اهوئي ڪئنڇيءَ جو سگريٽ. چانهه جا دورن تي دور، تان جو اچي صبح ٿيندو هو. اسان جوان ٿڪجي پوندا هئاسين پر ڪڏهن به گرامي صاحب جي منهن تي ٿڪ جا نشان نه ڏٺاسين. اها ئي تازي ۽ شگفته مرڪ، سندس منهن تي صبح تائين موجود هوندي هئي.

انهن ڪچهرين ۾ اسان سان گڏ سرائي اميد علي (مرحوم)،

سردار علي شاهه (جيڪو پڻ فوت ٿي ويو آهي)، يوسف (مرحوم) (جنهن مولانا عبدالله سنڌيءَ سان ڪم ڪيو، مون سي ڏنا ماءُ جنين ڏٺو پرينءَ کي) ۽ ٻيا علم جا پانڌيٽڙا، اسان جا واقف ٿي ويا. ڪڏهن ڪڏهن مرحوم شيخ عبدالمجيد سنڌي، پنهنجي پر وقار شخصيت سان لکڻ ڪٿي اچي اسان سان گڏ ويهندو هو. هوٽل جو مالڪ مرحوم عبدالرحيم عباسي به دخل ڇڏي اچي انهن بحثن ۾ شامل ٿي ويندو هو. اڳتي هلي اهي ڪچهريون اسان جو روزانو معمول ٿي ويون. رات جي ماني کائي سڌو ڪراچي هوٽل جي وراندي ۾ وڃبو هو. گرامي صاحب جي ڪچهريءَ ۾ ايترو محو ٿي وڃبو هو، جو خبر ئي نه پوندي هئي، ته وقت ڪيئن ٿو گذري وڃي! جڏهن پر پاسي جي مسجد مان اذان جو آواز ايندو هو، ته معلوم ٿيندو هو، ته هاڻي صبح ٿي ويو آهي، ڪچهري برخاست ٿيندي هئي.

منهنجي ۽ ربانيءَ جي حيرت جي حد نه هئي، ته هي سادو سباجهو، انگريزي نه ڄاڻندڙ عالم، آئن سٽائن جي اضافيت جي نظريي ۽ ڊارون جي ارتقا جي نظريي تي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڳالهائيندو هو. هو ارسطو ۽ افلاطون تي به ساڳئي طريقي سان ڳالهائيندو هو، جهڙي طرح غزالي ۽ فارابيءَ تي. ڪارل مارڪس، هيگل، برڪلي ۽ هيوم، تان جو برٽنارڊ رسيل به سندس علم ۾ هئا. هڪڙو عربي ۽ فارسي خواندو مولوي، ۽ جديد فلسفي ۽ سائنس جو ايڏو اڀياس، اسان لاءِ عجب جهڙي ڳالهه هئي.

ان وقت ۾ منهنجو ۽ ربانيءَ جو وڏو مسئلو هو ”ڪائنات جي تخليق.“ ورور ڪري گرامي صاحب کان پڇندا هئاسين، ته ”ڪائنات جي تخليق جو مقصد ڇا آهي؟“ ۽ گرامي صاحب سنجيدگيءَ سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ، اسان جي ان گهڙيل سوالن ۽ دليلن کي ٻڌندو به هو، ته پنهنجا رايا ۽ دليل به ڏيندو

ويندو هو. انهن ڏينهن ۾ جيتوڻيڪ منهنجو بزم خليل سان واسطو ٿي ويو هو ۽ هو گرامي صاحب جا مخالف هئا، پر ان هوندي به نه ڪو گرامي صاحب جي شفقت ۽ قرب ۾ ڪمي آئي ۽ نه وري منهنجي ادب ۽ عقيدت ۾ فرق آيو.

ٽه ماهي ”مهراڻ“ نڪتو ته ڏينهن به ڪچهري، ۽ رات به ڪچهري. ميڊيڪل ڪاليج ويندي مهراڻ آفيس (جتي اڄڪلهه ادبي بورڊ جو بؤڪ اسٽال آهي) ۾ ليٽو پائي، گرامي صاحب جو سلام ڪيو هو. موٽندي پڻ ساڳي ريت سلام ڪيو هو. هاڻي شمشير به اتي هو. ٿورن ڏينهن لاءِ سراج به، جي ڪاليج ويندي مهل ڪو دلچسپ موضوع چڙهي ويندو هو، ته اتي ويٺي ويٺي وقت گذري ويندو هو ۽ ائپرن ۽ ڪتاب کڻي، گرامي صاحب وٽان ئي واپس گهر هليو وڃبو هو.

”مهراڻ“ سان اسان جي ادبي تحريڪ اڳتي وڌي. ٽئين ادب سان چاهه هونءِ ئي هو، پر ان جي همت افزائي ڪرڻ ۾ مهراڻ ۽ گراميءَ جو وڏو دخل هو. اسان کان اڳينءَ ٽهيءَ مان فقط حسام الدين راشدي، گرامي صاحب ۽ ڏيپلائي هئا، جيڪي اسان کي نه فقط همٿائيندا هئا، پر اسان سان گڏ فتوائن جو نشانو پڻ بڻبا هئا. (جويي صاحب ۽ چاچي گدائيءَ کي مان منڍ کان وٺي پنهنجي ٽهيءَ جو پائيندو آهيان، توڙي جو عمر جو فرق آهي) جڏهن ادبي تحريڪ زور ورتو، ته پيا سڀ پراڻا اسان جا مخالف ٿي بيٺا. اخبارن ۾ گاريون ڏنائون. سرڪاري ڪامورن وٽ چغليون هنياون، مذهبي جنون جي ذريعي، اسان جي خلاف نفرت پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائون. اتي پڻ ٿورن همدردن سان گڏ، گرامي صاحب اسان سان هر مرحلي ۾ گڏ هوندو هو. ادبي سنگت هجي، جشن روح رهاڻ هجي، سنڌي شام هجي، بزم صوفياءَ هجي يا ڪو ٻيو پليٽ فارم. گرامي صاحب جي تقرير شروع ٿي، ته ڇڻ

وڌ ڦڙو وسير. لفظ لفظ لڙيءَ ۾ پويل، جملو جملي سان جڙيل ۽ جڪڙيل، منطق، تاريخ، فلسفو، مذهب، ادب ۽ شعر سڀ علم سندس تقرير ۾. هر زاويي کان سنڌ جي تحريڪ جي لاءِ دليل هوندا هئا. سندس تقرير جو انداز شايد ئي ڪنهن کي حاصل ٿي سگهي. باوقار بيھڪ، آواز ۾ تمڪنت ۽ لفظن جي خوبصورت چونڊ، ٻوليءَ جو اڻ ڪٽ پندار، ڳالهائيندو هو ڄڻ ساوڻيءَ جو درياھ اٿلي پوندو هو.

مھراڻ جي آفيس ۾ جتي سنجيده گفتگو ٿيندي هئي، اتي ڪل پوڳ پڻ ٿيندو هو. گرامي صاحب اسان نوجوانن آڏو بناوٽي وقار يا شخصيت جو نقاب پائي نه ويهندو هو. اسان سان ائين رمل ٿي ويندو هو، جو پيڙهيءَ جي وچوئي محسوس ٿي نه ٿيندي هئي. ڪڏهن اسان سان چرچو ڪري وٺندو هو، ڪڏهن اسين ساڻس پوڳ ڪندا هئاسين. گرامي صاحب جي طبيعت جو ظريفانه پهلو غالب ۽ چرچل جي ظريفانه موضوع وانگر هڪ ڌار موضوع ٿي سگهي ٿو. گرامي صاحب ايڏا ته چرچا ڪيا ۽ ساڻس ايڏا چرچا ڪيا ويا، جو اهي سانيڻ جهڙا آهن. ڪڏهن به چرچي تي چڙيو ڪونه، جي چرچو وٺندو هيس ته ان کي پسند ڪندي ڪلندو هو، ۽ جي چرچو اڃا به ڪجهه سخت هوندو هو، ته هلڪيون ننڍڙيون وٺندڙ گاريون به ڏيندو هو. هتي مثال طور هڪ چرچو لکان ٿو، جيئن گرامي صاحب جي خوش خلقيءَ جو يادگار رهي:

گرامي صاحب هاضمي جي خرابيءَ سببان اڪثريونائي دوائون کائيندو هو. هڪ دفعي سندس آفيس ۾ ويس، ته آڏو ٽيبل تي سينڌي لوڻ جو ڳنڍو پيو هو، جيڪو شايد ڪنهن يوناني حڪيم جي مشوري موجب استعمال لاءِ خريد ڪيو هئائين. مون ان سينڌي لوڻ جي باري ۾ ٻڌايو، ته ڪراچيءَ جي گانڌي

گاردن ۾ اڪثر جانورن جي آڏو، اهو لوڻ پيو هوندو آهي. ان لطيفي تي ويٺل دوست وڏا تهڪ ڏئي ڪليا. گرامي صاحب به ڪلندي هڪ هلڪڙي گار مون کي ڏئي ڪڍي. ايتري ۾ ٻاهران ڏيپلائي صاحب آيو ۽ تهڪڙو ٻڌي پڇيائين، ته ڇا تي ٿا ڪلو؟ گرامي صاحب پنهنجي آڏو سينڌي لوڻ جو ڳنڍو کڻي ڏيپلائي صاحب جي آڏو رکيو ۽ پوءِ مون کي چيائين، ته هاڻ ٻڌائينس ته ڇا تي ڪلياسين، ان تي منهنجي ڳالهه ڪرڻ کان اڳ ۾ ئي، سڀئي دوست ٻيهر تهڪ ڏيڻ لڳا، پر هن دفعي تهڪڻ جو نشانو گرامي صاحب نه هو، پر ڏيپلائي صاحب هو. ڏيپلائي صاحب اڃان وائڙو هو، ته هي ڇا تي ٿا ڪن، پوءِ جڏهن مون ٻيهر جانورن جي باغ جي ڳالهه ٻڌائي ته تهڪڻ جو ٽيون دور شروع ٿيو.

مان خيرپور آيس، گرامي صاحب ۽ منهنجي وچ ۾ مفاصلو ته وڌي ويو، پر قرب جو مفاصلو ڪڏهن به نه وڌيو. ڪڏهن مشاعرو ڪڏهن محفل، هر بهاني سان ساڻس ملاقات ۽ ڪچهري ٿيندي هئي. درازن جي ادبي ڪانفرنس ۾، هر سال منهنجي سڌ تي اچي حاضر ٿيندو هو. ۱۹۷۳ع ۾ درازن کان موٽي، خيرپور جي ريسٽ هائوس ۾، اسر جي چئين وڳي تائين اسان جي ڪچهري هلي، ان وقت گرامي صاحب پنهنجي اندر جا حال اوريا. هيڏو وڏو عالم ۽ سندس پگهار ٿوري، جو پار پڇا ته ڇا پر پنهنجو به گذارو مشڪل ٿيس! مٿان نوڪريءَ جون پابنديون، جيڪي هڪ عالم ۽ شاعر لاءِ روحاني اذيت جو باعث آهن. اسان جي سنڌي سماج گرامي صاحب کي ڇا ڏنو؟ هڪ اڻ پورو پگهار، هڪ ننڍي نوڪري، هڪ اڻپورو گهر ۽ عمر ۾ جون بڪون، پريشانيون، تڪليفون. هو بس ۾ سفر ڪندي ٿاڙجي ڪريو، منڊڪائيندو رهيو. سنڌ جو ادب منڊڪائيندو رهيو، اڃا به منڊڪائيندو ٿو رهي. سنڌ جي علم ادب ۽ فن کي ڪڏهن سڌو سنئون هلڻ

نصيب ٿيندو؟ مرڻ کان پوءِ گراميءَ جي اولاد لاءِ وظيفا مليا ته چڱو، پر اسان جيئري ڄاڻندي گراميءَ جي ڪهڙي خدمت ڪئي، سندس ڪهڙو قدر ڪيو؟ کيس ڪهڙيون سازگار حالتون ڏنيون، جو هو لکي پڙهي ۽ سوچي سگهي. ۽ ڇا سنڌ جو علم ادب ابد تائين منڊڪائيندو رهندو؟

شوڪت جمائيءَ چيو: ”يار هڪ بري خبر آهي، هاڻي الطاف شيخ جي فون آئي ته گرامي گذاري ويو.“

مون ان خبر کي ائين ٻڌو ڄڻ ڪوڙي خبر هجي. الطاف شيخ وٽ منجهند جي ماني ڪائڻ وياسين، ته هن ٻڌايو ته ”گرامي صاحب فوت ٿي ويو.“ خبر تي يقين آيو، پر گرامي صاحب جي ”مرڻ“ جي ڳالهه مون کي مشڪل لڳي. ڪراچيءَ پهتس، ته الطاف (منهنجي ڀاءُ) ٻڌايو ته گرامي فوت ٿي ويو. هن اهو به ٻڌايو ته هن کي جڏهن نياز همايونيءَ خبر ٻڌائي، ته ان تي اعتبار نه ڪيائين.

مون کي ايترو ماڻهن ٻڌايو آهي ته گرامي صاحب فوت ٿي ويو آهي، دل نه ٿي مڃي. دل ٿي چوي، ته سڀني کي چوان، ته عالم نه مرندا آهن، گرامي صاحب جيئرو آهي. اها اچڻ موتيءَ جهڙن ڏندن واري مرڪ جيئري آهي، جيڪا وجود تي، ٿڌي قوهاري جيان وسي هئي. ڏسو، گرامي صاحب جيئرو آهي، جي اعتبار نه ٿو اچيو ته منهنجو هي مضمون پڙهي ڏسو.

مقبول پئي

سند جي سياسي ۽ ادبي تحريڪن ۾، اڪثر ڪيترائي اهڙا مڃيادار ماڻهو ٿي گذريا آهن، جن جي محنت ۽ قربانيءَ سببان سندن دور کي اهم تاريخي موڙ نصيب ٿيا. پر هو ڪنهن کي ياد به نه رهيا. ان ڄاڻا ۽ ان ڳاڻائي رهجي ويا. مقبول پئي به اهڙن مڃيادار ماڻهن مان هئو. مقبول پئيءَ جي شخصيت گهڻ پاسائين Multi Dimensional هئي. هن جا مون سان تعلقات به گهڻ پاساوان هئا. ذاتي دوستيءَ، ادبي ۽ سياسي تحريڪن ۾ ساڻ، ليکڪ ۽ ناشر جو رشتو. اهي هئا اسانجي ساڻ جا مختلف پهلو. انهن سڀني ناتن جي ڪري، مقبول پئيءَ جي گوناگون شخصيت کي ويجهڙو کان ڏسڻ جو موقعو مليو.

مقبول سان پهرين واقفيت ان دور ۾ ٿي جڏهن هو ٻارن جو رسالو ”گلستان“ ڪڍندو هئو. هڪ خوبصورت، ذوق سان سينگاريل، ٻارن جي ڏاڻو وارين تصويرن سان سينگاريل رسالو. کڻو کڻو، مضبوط هائيءَ وارو، بي تڪلف، روشن خيال، محنتي جوان. ائين لڳو مقبول.

ان کان پوءِ، ۱۹۵۵ع ڌاري، جڏهن ون يونٽ جا سانباها پئي ٿيا، ته ”يوٿ فرنٽ“ ۾ شامل ٿي ويو، جنهن جو صدر ذوالفقار علي ڀٽو هئو. ۽ ون يونٽ جي مخالفت ۾ عملي ساڻ ڏنائين. انهن ڏينهن ۾ هفتيوار اخبار ”وطن“ ڪڍيائين، جنهن ذريعي سند جي ماڻهن ۾ حب الوطني، ۽ ون يونٽ جي مخالفت جا جذبا جاڳائيندو

رهيو. ان وقت جي هفتيوار اخبارن ۾ گيت اپ، مواد توڙي ٻوليءَ جي خيال کان، مقبول پئڙهيءَ جي ”وطن“، سڀني کان نمايان هئي. منهنجي خيال ۾ اهڙي هفتيوار اخبار اڃان تائين نه نڪتي آهي، جيڪا مقبول جي ”وطن“ جو مقابلو ڪري سگهي، سواءِ ڪن ايڪزپيڪٽ اخبارن جي. اها هفتيوار اخبار سنڌ جي ماڻهن ۾ ايتري ته مقبول ٿي، ۽ ايتري ته اثرائتي هئي، جو سنڌ سرڪار کي ان کي بند ڪرڻو پيو.

ون يونٽ خلاف عملي جدوجهد ۾ به مقبول پڻي اڳي کان اڳرو هئو. جنهن ڏينهن حيدرآباد ۾ ون يونٽ جي فائدي ۾ سنڌ اسيمبلي اجلاس ڪري، ٺهراءُ پاس ڪرڻ واري هئي، ۽ ڪهڙي وزارت ڊپٽي ڊائريڪٽر سان اهو ٺهراءُ پئي پاس ڪرايو، اسان ان ڏينهن اسيمبلي جي ٻاهران مظاهري ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيو. سنڌ ۾ تعليم ان وقت ايتري هئي، جو ڪاليج رڳو حيدرآباد، ڪراچي، شڪارپور ۽ سکر ۾ هئا، شاگرد گهڻا ڪراچيءَ توڙي حيدرآباد ۾ غير سنڌي. بهرحال مظاهري جو پروگرام ٺاهيو ويو. رات جو حيدرآباد جي ديوارن تي ”سنڌيوٽ فرنٽ“ جا ڇپيل ”احتجاج“ جا پوسٽر هڻڻ شروع ڪياسين ۽ اڌ رات ڌاري، اهي پوسٽر هڻندي گرفتار ٿياسين. حيدرآباد جي مارڪيٽ ٿاڻي تي بند رکيائون. مان، قمر صديقي، مظفر حسين شاهه، غلام سرور ڇڄڙو، سڄي سنڌ مان اٽڪل يارنهن شاگرد گرفتار ٿيا، اهي به حيدرآباد ۾. (سنڌ ۾ ان وقت سجاڳي به گهٽ هئي ته تعليم به گهٽ). صبح جو سويل مقبول پڻي کي گرفتار ڪري آيا. مقبول پڻي سنڌ جي انهن ٽورن اوائلي، سڄاڻ ۽ بهادر سياسي ڪارڪنن مان هئو، جن ون يونٽ خلاف قيد قبوليو.

انهن ڏينهن ۾ ۱۹۵۶ع ڌاري، حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي انجمن نالي هڪ جماعت هئي، جيڪا ترقي پسند لائن جي ترجمان هئي. ان جماعت ۾ سرائي اميد علي، (سنڌيءَ جو اوائلي افسانہ نگار

سنڌ جو اوائلي ائڪٽر (فلم پرديسيءَ ۾) ۽ مشهور اداڪار اي. آر. بلوچ جو پيءُ ڏيپلائي، ع. ق. شيخ ۽ سنڌيءَ جو سڄاڻ دانشور، محمد ابراهيم چويو، نوجوان ليکڪن جي ادبي تربيت ڪندا هئا. مقبول پٽي به ان ۾ شامل هئو. ساڳئي دور ۾، سنڌ جي، ڌار ڌار شهرن ۾ ”سنڌي ادبي سنگتون“ پڻ قائم ٿيون، جن جو مقصد پڻ ساڳيو ”سنڌي ادبي انجمن“ وارو هئو. مقبول پٽيءَ ”انجمن“ کي سنگت ۾ تبديل ڪيو، ۽ سنگت جي تنظيم لاءِ وڏي جدوجهد ڪيائين. ڪي موقعا ته اهڙا به آيا، جو بسنت هال جي ٻاهر واري چبوتري ۾ (جتي سنگت جي ميٽنگ رڪندا هئاسين)، رڳو ٻه يا ٽي چٿان، انتظار ۾ ٻه ٽي ڪلاڪ ويهي، موٽي ويندا هئاسين ۽ اهڙا موقعا لاڳيتا ۽ بار بار ايندا هئا، پر مقبول ڪڏهن به همت نه هاري. اسان مايوس ٿيندا هئاسين، پر مقبول اڳي کان اڳرو، چوندو هئو ”پرواه ناهي، ٻئي هفتي محفل ضرور مڃندي. ۽ مقبول جي اها محفل اڄ سنڌ جي ڪنڊڪڙج ۾ متل آهي. جڏهن سڄيءَ سنڌ جي ادبي سنگتن کي هڪ لڙيءَ ۾ پوئڻ جي ضرورت ٿي، ته ان ڏس ۾ پڻ مقبول پٽيءَ وڏو ڪردار ادا ڪيو.

”ون يونٽ“ ۾، جڏهن سنڌي ٻوليءَ کي ختم ڪرڻ جي سازش ستي ويئي ته اسان صحيحن جي مهر جي رٿا ناهي. لک ڪن ماڻهن کان صحيحون ورتيون ويون ته سنڌيءَ کي اولهه پاڪستان جي سرڪاري زبان تسليم ڪيو وڃي. ان اسڪرول تي، شيخ مجيب الرحمان ۽ جوش مليح آباديءَ ۽ ٻين ڪيترن مشهور شخصيتن جون صحيحون هيون. ڪراچي هٽل سامهون، سرائي اميد عليءَ جي بنا مسواڙ ڏنل سنگت آفيس هئي. مقبول، مان شمشير مصطفيٰ قريشي (مشهور فلم ائڪٽر)، ممتاز مرزا ۽ ٻيا دوست، نه رات نه ڏينهن، اوڏر تي مانينون ڪائي، اوڏر تي نه ٻيون پي پيا ڪم ڪندا هئاسين. مهر ان لحاظ کان ڪامياب

ويشي ته سنڌ ۾ ٻوليءَ جي باري ۾ پهرين سڃاڻي پيدا ٿي. ان مهر جو اڳواڻ مقبول هئو. سڄيءَ سنڌ جو دورو ڪيائين. ڪارڪن پيدا ڪيائين. انهن کي ڪم ڪرڻ جي تربيت ڏنائين. ان وقت سنڌ ۾ سڀ مايوس هئا. ون يونٽ دٻڙ دونس سان ٺاهي ويا. سنڌ جي ماڻهوءَ کي ڪا واٽ ٿي نه پئي سجهي. پر مقبول اهڙي لاٽ باري جو روشن ٿي ويئي. شمشير جو نظر ”اي همسفر“ ان دور جي تخليق آهي.

ان مهر دوران، مهر جي مقبوليت ڏسي، ڪيترائي سنڌيا-opp ertunist سياسي اڳواڻ، هزارين رپيا امداد لاءِ کڻي آيا، پر مقبول سڀني کي موٽائي ڇڏيو. ۽ اسان سان گڏ اوڌر جي چانهه ۽ مانيءَ تي گذارو ٿيندو رهيو. انڪري جو متان اهي سنگت کي سياسي طور استعمال ڪن.

مهر جي پوري ٿيڻ بعد، فارمن کي سارٽ sort ڪري انگ اکر ڏيڻا هئا، ته گهڻن هارين، گهڻن مزدورن، گهڻن سياستدانن، گهڻن ڊاڪٽرن وغيره صحيحون ڏنيون آهن. اهو ڪم مقبول جي حيات ادب لئبرريءَ (دينوءَ جي پڙ ۾، سندس گهر هيٺان) ۾ ٿيندو هئو. ونگار جو پٽ مقبول آئيندو هئو ۽ اسان ڪم ڪندا هئاسين.

صحيحن وارو اهو اسڪرول، اڄ به انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ مقبول پٽيءَ، ۽ ٻين ڪارڪنن جي قربانيءَ، محنت، خلوص، سنڌ دوستيءَ، ۽ سنڌ ۾ ون يونٽ کان پوءِ ”پهرين سڃاڻيءَ جي لهر“ جي يادگار طور رکيل آهي.

ان دور جو هڪ اهم واقعو، جيتوڻيڪ منهنجي ذات سان تعلق نٿو رکي، پر ان مان مقبول پٽيءَ جي همت، هوشيارِي، بردباري، توڙي قرباني ۽ دوستن سان محبت جي ثابتي ٿي ملي. ان ڪري ئي اهو واقعو هتي بيان ڪريان ٿو:

هي واقعو ۱۹۵۶ع جو آهي. تن ڏينهن ۾ مخدوم امير احمد

اسان کي هير آباد واري اورمينٽل ڪاليج ۾ سنگت جي ڪچهرين ڪرڻ جي اجازت ڏني هئي. گرمي هجڻ سبب ٻاهر ڇهڙ تي ٿي ويٺاسين. اندران پلگ مان تاز ٻهڪي، ٽيبل لٽمپ ٻاهر لان تي رکيوسين، جيئن شعريا افسانو پڙهڻ واري کي روشني ملي. مينٽنگ پوزي ٿي ته مون ٽيبل لٽمپ کي هٿ ۾ کنيو، جيئن ته ٻين سڀني ٽيڙ پئي سهيڙيا، مٿان پلاسٽڪ واريءَ تار جي پلاسٽڪ ڪا ڏريل هئي، ان مان منهنجي ساڄي هٿ واريءَ ڇيڇ کي ڪرنٽ اچي ويو. ائين ڀانيس ته ان ڇيڇ کان وٺي، پيرن جي ترين تائين، جهنگن جو ڪو سمنڊ آهي جنهن جون لهرون منهنجي جسم مان ٿينديون زمين ۾ گهڙنديون ٿيون وڃن. ايترو هوش ئي نه هئو جو لٽمپ ڦٽي ڪريان. ڏنڊ ته سڀ دوست چوڌاري گول ٺاهي بيٺا آهن. ڪي سئچ بند ڪرڻ لاءِ ڀڳا، پر سئچ اٽڪل اسي فوٽ کن پري هئو. مقبول پٽيءَ کي ڏنڊ، تمام پري هليو ويو، پوءِ ڪنهن فاسٽ بالڻ وانگر ڊوڙ پاتائين، تيز رفتار سان ڊوڙيو، ۽ اچي مون سان ٽڪريو. ٽڪر لڳڻ سان ئي لٽمپ هڪ پاسي، مان ٻئي پاسي، ۽ مقبول ٽئين پاسي. منهنجي ساهه ڪڇڻ جو انداز اهو هئو، جو عام طرح ساهه کڻڻ سان ڇاتي جيتري ڦٽندي آهي ان کان ٻيڻي ٿي ڦٽندي، دل جي رفتار ٿيڻي. ٻچي ويس، پر ايترو ڪمزور جو هفتو ڪن هلي نه سگهان. ٻئي ڏينهن فرسٽ پروفيشنل جا امتحان هئا. (امتحان جي دور ۾ به سنگت جو ڪم ۽ ڪچهريون نه ڇڏيون هيون) فيل ٿيس - پر مقبول اها سياڻپ نه ڪري ها، اهو خطرو نه کڻي ها، ته نه رهي ها بانس، نه وڃي ها بانسري. نه تنوير هجي ها، نه هيءُ مضمون لکي رهيو هجي ها (ان وقت تائين اڃا منهنجو پهريون مجموعو به نه ڇپيو هئو). شايد مقبول پٽي هجي ها، جيڪو تنوير جي موت تي تعزيتي مضمون لکي رهيو هجي ها.

درازن ۾ محفلن کي مڃائڻ جي شروعات، سردار بهادر محمد

بخش ڪو جهيءَ جي ڪوششن سان ٿي، پر عملي ڪم هادي بخش لاڙڪ ۽ مقبول پٽيءَ جو هئو. حيدرآباد مان اديب ۽ فنڪار شاميانا وغيره درازن تائين پهچائڻ، محفل مچائڻ، انائونسينٽ ڪرڻ مقبول جي پلي هوندا هئا. ان وقت درازن ۾ نه ريسٽ هائوس هئو، نه آڊيٽوريئم، نه بجلي، ۽ نه سرڪاري مدد. سردار بهادر محمد بخش، ۽ پوءِ فقير رحيم بخش هڙان خرچ ڪندا هئا، ته مقبول پٽيءَ ۽ هادي بخش لاڙڪ وڙ ڪندا هئا.

ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ادب ۾ وڏو خال پئجي ويو. ليکڪ ته هئا، پر پبلشر ۽ پڙهندڙ گهٽ. مقبول پٽيءَ همت ڪري ”گلستان“ ڪڍيو. ان کان پوءِ سنڌيءَ جا اهم ڪتاب ”روح رهاڻ ۽ لطيفي سير“ ٻيهر ڇپايايائين. ان کان سواءِ جڳ مشهور ڪتاب ”الف ليلى“ جديد نموني ۾ تصويرن سان ڇپايائين. منهنجو پهريون مجموعو ”رگون ٿيون رباب“ تمام خوبصورت نموني ۾ شايع ڪيائين. ان وقت چيو هيائين ته ”ايندڙ پنجويهن سالن تائين ههڙو خوبصورت ڪتاب نه ڇپيو“. مقبول جي اها دعويٰ توڙي اڳڪٿي بلڪل صحيح ثابت ٿي.

سنڌي ڪتابن جي اثاث ڏسي هن حيدرآباد جي اهم جڳهه تي ”سنڌي ڪتاب گهر“ قائم ڪيو. ان ڪتاب گهر ۾ هن ڪوشش ڪري سڀ نوان پراڻا، هند ۽ سنڌ جا ڪتاب رکيا. سنڌيءَ جو ڪوبه ڪتاب جي سنڌي ڪتاب گهر ۾ نه هوندو، ته سمجهيو هئو ته اهو ڪٿي به نه ملندو. اهو فقط ڪتاب گهر نه هئو پر اديبن جو مرڪز پڻ. هر آيو ويو اتي ضرور ڪن ڀل لاءِ ترسندو هئو. ڊاڪٽر خليل، ڏيپلائي، مظفر حسين جوش، منظور نقوي، سرور علي سرور، غلام محمد گرامي، عبدالله خواب جو ته دڪان ٿي مٿان هئو، عبدالقيوم صائب، نوجوانن ۾ شمشيرالحيدري نياز هائيوني، ممتاز مرزا، مصطفيٰ قريشي. ڪو ٻاهر جو اديب دوست جي حيدرآباد ايندو، ته سنڌي ڪتاب گهر تي ضرور ايندو.

ڪتاب به ملي ويندس ته اديب دوستن سان به عليڪ سليڪ ٿي ويندس.

سنڌي ادب ۾ خال کي ڀرڻ، ۽ سنڌي جي ماڻهن ۾ ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ادب کي پڙهڻ جو شوق جاڳائڻ ۾ ته ماهي مهراڻ (جيڪو ان وقت محمد آبراهيم جويي جي ادارت ۾ نڪرندو هئو) ۽ سنڌي ڪتاب گهر جو وڏو هٿ آهي.

مقبول ڀڻي سنڌ يونيورسٽي پريس جو مئنيجر ٿيو. سنڌيءَ ۾ پهرين مونوٽائپ مشين هن قائم ڪئي. پرنٽر جي حيثيت ۾ هن سنڌي طباعت کي هڪ قدم اڳتي وڌايو. مقبول جي چاپيل ڪتابن مان هڪ هڪ ان فن جو شاگرد آهي. سهڻائي، صفائي، سٺائي ۽ بيهڪ، اهڙي جو اڄ به جديد آفيسٽ جي سهوليتن هوندي به اهڙا سهڻا ڪتاب نه ٿا ڇپجن جهڙا مقبول ڀڻي ڇاپيا.

پريس مئنيجريءَ دوران به اسان جي دوستي قائم رهي. تقريباً هر شام گڏ هوندا هئاسين. جڏهن امتحاني پيپر ڇپيا هئا ته مقبول کي اها رات پريس ۾ گذارڻي پوندي هئي. ٻئي ڏينهن جڏهن امتحان هال ۾ پيپر ورهائبو هئو، تڏهن کيس ٻاهر ڪيندا هئا. انهن ڏينهن ۾ مان ميڊيڪل جو شاگرد هيس. منهنجا تقريباً سڀ پيپر مقبول ڇپيا. پر ڪهڙو نه سچائيءَ جو زمانو هيو. اسان ٻنهي کي اها ڳالهه خواب خيال ۾ به نه هئي، ته ڪو چڪر هلاجي. نه مون ان کي ممڪن ۽ صحيح سمجهيو ته مقبول کي ان ڳالهه لاءِ چوان، ۽ مان سمجهان ٿو ته مقبول به ائين محسوس ڪيو هوندو. ڪڏهن پاس ڪڏهن فيل. پر دوستي ساڳي قائم، اها ڳالهه ذهن ۾ ئي نه اچي، ته ڪو بي ايماني ڪجي.

مقبول ڀڻيءَ جي لائبرري، ”حيات ادب لئبرري“ سندس گهر جي هيٺان هئي. هر اخبار موجود. هر ڪتاب مهيا. سنڌي، اردو، انگريزي. تنهي ٻولين ۾ بهترين ڪتاب. سنڌيءَ جو ته وٽس

نياپ ذخيرو هيو. ورهاڱي کان اڳ ڇپيل ڪتابن جو هڪ وڏو ذخيرو. ورهاڱي کان اڳ ڇپيل اخبارن ۽ رسالن مان اڪثر اخبارن ۽ رسالن جا مڪمل فائيل. الائي ڇا ٿيو ان خزاني جو. مقبول هڪ ماهر لائبريرين هئو. ان وقت اڃا لائبرري سائنس جا ڪلاس شروع نه ٿيا هئا. پر مقبول جي لائبرريءَ جي سٺا لاجواب هئي. ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن جي فائيلن جي ترتيب اهڙي هئي جو جيڪا شيءِ گهر آها منٽ ۾ حاضر. مقبول هڪ سٺو شاعر هئو. آها خبر ٿورن کي هوندي. هن ادبي سنگت ۾ ڪجهه شعر پڙهيا هئا. سندس تخلص ”دانش“ هيو. شعر سٺا، جذبات سان ڀريل، ۽ پختا هئا. هن هڪ ٻه افسانا به لکيا.

ريسرچ اسڪالر جي حيثيت ۾، مقبول ڀٽيءَ ڪافيءَ جي بادشاهه، مصري شاهه تي جيڪو ڪم ڪيو آهي، اهو يادگار آهي، اڃا تائين مصري شاهه تي ان کان بهتر ڪم ڪو ڪري نه سگهيو آهي. مصري شاهه جي ڪلام کي هٿ ڪرڻ ۾، مقبول ڀٽيءَ جيڪا محنت ڪئي، ۽ مصري شاهه جي سوانح کي جنهن طريقي سان هن محفوظ ڪيو آهي، اهو سنڌي ادب ۾ هڪ يادگار ڪارنامو آهي، جنهن کي اسان جا ادبي تاريخ نويس ۽ نقاد سدائين وساريندا آيا آهن.

مقبول ڀٽيءَ، سنڌيءَ جي هڪ وساريل مگر اهم شاعر محمد موسيٰ راز جو پٽ هئو، جنهن جو حيدرآباد جي قلعي تي لکيل نظر سنڌي ادب جو شاهڪار آهي. سنڌيءَ جو نمائو، سڀاڄو ۽ استاد شاعر، عبدالله خواب سندس ڇاڇو هئو. جيڪو جميعت الشعراءَ جي غزلگو شاعرن ۾ گهڻن کان اڳرو هئو پر پنهنجي نمائڻيءَ ۽ نهٺائيءَ ڪري اهو مرتبو ماڻي نه سگهيو جنهن جو هو مستحق هئو.

جڏهن مان خيرپور آيس ته مقبول سان ملڻ جا موقعا گهٽيا

ويا. ٻڌم ته مقبول بيروزگاريءَ جي ڪري تڪليف ۾ آهي. پر
پڪ اٿس ته ان تڪليف جي دور ۾ به مقبول اهو ئي کڻو مڻو
هوندو.

پوءِ هنن کي نئشنل بڪ ڪائونسل ۾ نوڪري ملي. ان
دوران ڪراچيءَ ۾ ساڻس آخري ملاقات ٿي. ساڳيو قرب ساڳيو
پيار. ڀلا قرب کي مفاصلو يا وقت گهٽائي سگهي ٿو.
مقبول پتي هڪ گهڻ پاسائين شخصيت هئو. محب وطن، اهو به
انتها پسند. عوام دوست، ان ٿڪ ۽ ايماندار سياسي ڪارڪن،
ريسرچ اسڪالر، پرنٽر، پبلشر، بڪ سيلر آرگنائيزر، ايڊيٽر،
انائونسر، ڪمپيئر، شاعر، افسانه نگار، ۽ سڀ کان وڌيڪ هڪ
پُرخلوص، پيارو دوست. مقبول پتيءَ جي شخصيت تي
سوچيندي، شاهه لطيف جي هڪ سٺ دل تي تري ٿي آچي.
جي ماسو مڙهي مال، ته پوڄڻا ۾ پڙهين،
مقبول کي ماسو نه، پر سير مليو.

رشيد پٽي

الائي مان ڳالهائي سگهان يا نه، الائي ڪيترو ڳالهائي سگهان. بهرحال، رشيد ۽ منهنجو ساٿ، توهان سڀني کي خبر آهي ۱۹۵۲ع کان شروع ٿيو. ۱۹۵۲ع کان ۱۹۸۸ تائين وڏو عرصو آهي. چوٿائي صديءَ کان به وڏو، ۽ اسانجو ساٿ ڪورواجي ساٿ نه هو. ڏينهن جا ڏينهن، راتين جون راتيون گڏ رهياسون. مونکي پهريون ڏينهن ياد آهي، ۵۲ - ۱۹۵۵ع ۾ اسان ٽي دوست هيالسي پاڻ ۾ ٽي هڪٻئي کي ويجهو. رباني، مرحوم حفيظ ۽ مان. انهيءَ زماني ۾ رن يونٽ ٺهڻ جا سانباها پئي ٿيا ۽ مان ان جي باري ۾ ٻه نظم لکيا ها، سسٽي ۽ ۷ مارئي تي. اهي ٻه نظم هڪٻئي اخبار هوندي هئي ”الوحيد“ (جنهن کي پوءِ ڪهڙي بند ڪري ڇڏيو هو) ان ۾ ڇپيا ها. تنهن کانپوءِ هڪٻئي ڏينهن رشيد پٽيءَ جو نظم انهيءَ اخبار ۾ پڙهيو سين، جيڪو اڄ هتي نياڻين پيش ڪيو ته: ”سنڌڙي رهي اسين نه رهياسين ته ڇا ٿيو!“ ته انهيءَ نظم پڙهڻ سان ئي اسان ٽنهي دوستن سوچيو ته انهيءَ ماڻهوءَ سان ملڻ گهرجي، اهو جيڪو مڙس ماڻهو آ. ۽ ائين، مدرسي جي هاسٽل ۾ رشيد رهندو هو. وڃي هن جو درڪڙ ڪايو سي. معصوم! صفا معصوم!! جهڙو اڄ جايو هجي. اهڙيون معصوم اکيون مان عمر ۾ نه ڏٺيون. مان جو پٽيءَ جي اکين ۾ نهاريو ته ائين ۽ لڳيون ته اهي ايتريون شفاف آهن جو منهنجون نظرون انهن مان پار لهي ويون ۽ هن جي دل تائين پهچي ويون. تنهن کانپوءِ هن جو قرب...

محبت... ۽ ٻيون جيڪي هن جون حاضر جوابيون ۽ نئين بي
 تڪلفي. صبح جو هن سان مليا سين ۽ شام جو يارهين يارهين
 وڳي ائين ٿي وياسين ڄڻ جڳن کان هڪٻئي جا دوست هاسين.
 هڪڙي ڏينهن ۾ اسانجي ايڏي دوستي ٿي وئي ۽ تنهن کانپوءِ هو
 جيڪو چوندا آهن ته ”رتيءَ جي رهاڻ جيءُ اڙايم جت سين“ ته
 اها رتيءَ جي رهاڻ هئي. پوءِ ان سفر ۾ اسان گڏ رهياسين. ساڻي
 ايندا ويا. مقبول پتي مرحوم جنهن جو نالو ههڙن ميڙن ۾ نه کڻڻ
 وڌي نا انصافي آ. مقبول پتي هو جنهن سنڌي ادبي سنگت جي
 ٻيهر تنظيم شروع ڪئي، اسان سان انهيءَ ساٿ ۾ ساڻ رهيو.
 هن جي ”وطن“ اخبار نڪرندي هئي، جنهن کي پوءِ ڪيو
 ويو. ون يونٽ ٺهڻ کان ٿورو اڳ ۾، هو ڪافي مخالفت ڪندو
 هو ون يونٽ جي. تنهن کانپوءِ ٻيا دوست ايندا ويا. حميد آيو،
 ناصر آيو، جمال رند آيو، سليم خواجو آيو ۽ پوءِ ائين ۽ اسانجو
 ميڙو مچندو ويو. ته رشيد پٽيءَ کي مان جيترو ويجهو ڏٺو ۽
 جيترو هو وڌيڪ ويجهو ٿيندو ويو اوترو هن سان وڌيڪ پيار
 ٿيندو ويو، اوترو مونکي وڌيڪ وڻندو هو. ڪي ماڻهو جيترا
 ويجهڻ ايندا آهن ته انهن جون ڪمزوريون ۽ خاميون به آڏو
 اينديون آهن. پر خير فرشتو ته ڪونه هو پر تنهن هوندي به هن
 ۾ ڪا محبوبيت هئي. اها محبوبيت هڪڙي ته هئي هن جو
 خلوص. ايترو خلوص! ايترو خلوص!! جو ڪوبه دوست جي هن
 جي در تي هلي ويندو هو ته هن جي وت آهر نه، پر روت کان
 وڌيڪ (پئسو ته ايترو ڪونه هوندو هوس) خدمت ڪندو هو.
 جيڪڏهن ڪو دوست نه ايندو هو هن وٽ ته ڪاوڙجي ويندو
 هو ۽ گاريون ڏيندو هو. جيڪڏهن ٻه ٽي ڏينهن پئجي ويندا ها
 مونکي ۽ مان سکر نه ايندو هوس ته فون ڪندو هو ته تون ڇو
 نه ٿو اچين؟ مان اچان يا تون اچ؟. ته ايڏو قرب هوندو هوس ۽

بي ڳالهه جيڪا مان توهان کي هن جي شخصيت جي خوبي ٻڌائي، اها هئي ته اندر ۽ ٻاهر هڪجهڙو هو. هاڻي جيئن ته ونيونٽ ٿي ويو هو ۱۹۵۶ع ۾ ۽ مارشل لا لڳي ۱۹۵۸ع ۾. سياسي جلسن تي پابندي، سياسي جماعتون بند، اسيمبليون ختم. سنڌي ٻوليءَ تي اهڙو وقت اچي ويو جو شريف ڪميشن رپورٽ آئي ۱۹۶۳ع ۾ ته چوٿين درجي تائين سنڌي پڙهايو تنهن کانپوءِ اردو پڙهائڻ شروع ڪيو. هاڻي اسان ڇا ڪيئون؟ ڪيئن جدوجهد هلايون؟ ڪيئن وڙهئون؟! سياستدان جيڪي اسانجي سنڌ جا سڀ يا ته ٻرن ۾ لڪي ويا يا ته ڀرڻن يا پلاٽن جي پويان پاڻ کي وڪڻي ڇڏيئون ته رشيد پٽي هو يا اسان جا ٻيا سڄا دوست ها، ته اسان اهو طريقو شروع ڪيو ته لطيف جو ڏينهن ٿا ملهايون، سنڌي شام ٿا ملهايون يا جشن روح رهاڻ ٿا ملهايون. ته اها سڄي تحريڪ اسان ادبي پليٽ فارم تان هلائي سنڌ جي ماڻهن ۾ سجاڳي پيدا ڪئي.

ان وقت سنڌ ۾ پنج يا ڇهه ڪاليج هئا ۽ انهن ۾ به سنڌي اڌ کان گهٽ هوندا ها. تنهن کانپوءِ آهستي آهستي اها تحريڪ اڳتي وڌي. ته بهرحال مون رشيد ۽ انجي محبوبيت جي باري ۾ پئي ڳالهائون ته هڪڙي پيري مونکي ياد آ ته رشيد اسان سڀني دوستن سان اچي ڪاوڙيو، اسان ڪا حرڪت ڪئي هن سان ۽ مذاق به خطرناڪ حد تائين ڪئي سين. ڇهه، مهينا اسان هنڪي منٿون ڪندا رهياسين. هتي گهر اچئوننس، ايلازمنٽون ڪيئوننس. بابا هاڻي پرڇي وڃ. پر اصل نه! ڇهن مهينن کانپوءِ هڪڙي ڏينهن ڏسان ٿو ته پاڻ منهنجي آفيس ۾ لنگهي آيو، مان ٻين ماڻهن کي ٻاهر ڪڍيو ۽ در ڏياريو. پاڻ مونکي پاڪر پائي ۽ تهڪ ڏيڻ شروع ڪيائين ۽ رشيد پٽيءَ جا تهڪ ڄڻ دوستن ٻڌا هوندا ته انهن اهڙا تهڪ زندگيءَ ۾ نه ٻڌا هوندا. ڪلندر هو

ته دل سان. ائين ڪلندو هو ڄڻ ته ڪو درياھ وهي پيو آ، ۽ هن جي تھڪن جو سلسلو هلندو هو ته بس بند نه ٿيندو هو. هڪڙو گيٽر پيو گيٽر ۽ پوءِ چوندا هاسين ته پتي هاڻي گيٽرن ۾ ٿو کلي. ۽ وري جيئن اسانجي دوست ناصر ٻڌايو ته شل نه ڪو دوست ناراض ٿيس ته پوءِ سڏڪندو، روئندو، عينڪ لاهي اڪيون اڳهندو ۽ پرچائيندو. هاڻي زيادتي به اسان جي ۽ پرچائيندو به وري اسان کي. تنهن کانپوءِ ٽئين ڳالهه رشيد پتيءَ جي هئي. اصول پرستي. مرحوم حافظ عبدالحميد پتي اسان ڏٺو. اسانکي سعادت حاصل آهي ان سان ٿورو گهڻو تعلق هجڻ جي. اصول پرست ماڻهو. سائين برڪت آزاد کي خبر هوندي ته ڪٿو خلافتي، ڪٿو وهابي ۽ ڪٿو ڪانگريسي هو. اصول پرست ۽ مذهبي طرح سان بلڪل پڪو يعني اندر ٻاهر هڪڙي. ڪڏهن به منافقت نه ڪيائين، چوندو ”مان هن ڳالهه ۾ يقين رکائڻ، هن ڳالهه ۾ يقين نه ٿو رکان.“ هاڻي رشيد پتي جو هن جي گهر ۾ پيدا ٿيو ۽ رشيد پتيءَ کي ننڍي هوندي جڏهن ٿوري گهڻي ترقي پسنديءَ جي هوا لڳي ته رشيد کي ويهاريائين. ٺيڙهيءَ جي مدرسي ۾. هاڻي سائين، ڪاڏي رشيد پتي، ڪاڏي ٺيڙهيءَ جو مدرسو. سائين ڇا ٿيو جو رشيد ٿوري گهڻي بغاوت ڪئي. ڇو ته رشيد پتي ۾ به اندر هڪڙي ۽ ٻاهر ٻي يا منافقتي ڪونه هوندي هئي. ٻيءَ ۾ به ڪونه هئي، پٽ ۾ به ڪونه هئي، ته پتيءَ پنهنجا خيال ٻيءَ کي صاف چئي ڏنا ته بابا مان انهن ڳالهين ۾ اعتبار ڪونه ڪندو آهيان. هاڻي هو به سخت اصول پرست ۽ هي به سخت اصول پرست. پنهي ۾ ٿي پيو ٽڪر. ته انهيءَ ٽڪر ۾ ڇا ٿيو جو مولوي صاحب رشيد تي ڪاوڙجي پيو ۽ چيائين ته تون گهر ڇڏي وڃ. رشيد پتي سڻيائين جي اشتهارن جا جيڪي گاڏا ٿيندا آهن اهي هلائي پنهنجو پيٽ گذر ڪندو هو. مونکي ياد آ ته

ڪراچيءَ ۾ جڏهن رشيد پڙهڻ آيو ۵۵ - ۱۹۵۲ع ۾ ۽ جڏهن ”ٽين سنڌ“ ۾ سب ايڊيٽر هو ته مولوي صاحب رشيد تي ڪاوڙجي پيو ۽ پئسا موڪلڻ بند ڪري ڇڏيائينس، رشيد پتيءَ جا اهي افسانا ”هڪ روپي نوٽ“ ۽ ٻيا انهيءَ دور جي ياد آهن. ته اتي اخبارن ۾ ڊبل شفٽ ۾ ڪم ڪري پر ڪڏهن به پيءُ آڏو پيش نه پيو ته بابا تنهنجا خيال مان هاڻي قبول ٿوڪيان ۽ نه مولوي صاحب ئي چيس ته بابا تون نيڪ آڻ. پر پيار ٻنهي ۾ هو. ٻنهي ۾ نظرياتي اختلاف، اصولي اختلاف ۽ ذهني اختلاف به هو پر وري ٻنهي پيءُ پٽ جو پيار جيڪو اسان ڏٺو ان جا به عجيب ڪرشنا ته پٽ پيءُ کانسواءِ پريشان ۽ پيءُ پٽ کانسواءِ وائڙو ۽ ويچارو. ۽ پوءِ وري ٻنهي جو ملڻ ۽ ٻنهي جو ٺاهه ٿئي...! ته رشيد بغاوت پنهنجي گهر کان شروع ڪئي. تنهن کان پوءِ هو بهترين ليکڪ، پر ليکڪ جيڪو چوندا آهن Entertainer يا وندرائيندڙ نه پر هن جو ادب اصول پرستيءَ سان هو، هن جو ادب ڪنهن نه ڪنهن افاديت وارو هو.

تنهن کانپوءِ سياسي ڪارڪن جي حيثيت ۾ ائٽر. مان هن کي ايڏو بهادر ڏٺو. جڏهن هنکي ۱۹۷۱ع ۾ گرفتار ڪيو ويو ته مونکي نياپو پهتو ته هن کي ۱۰۴ بخار ٿي ويو آهي، هن جي شگر وڌي وئي آهي، هنکي پرهيز جو ڪاڌو نٿو ملي ۽ جيل ۾ دوائون نٿيون ملن، هتي ويچاري کي سول اسپتال سکر ۾ کڻي آيا. اتي مان چوريءَ رات جو وڃي مليو مانس. ظاهري طرح ته ملڻ ڪونه ڏيندا ها، مونکي خبر آ ڊاڪٽر جي حيثيت ۾ ته بلڊ ۾ شگر وڌي وڃي ۽ ۱۰۴ بخار هجي ۽ پرهيز جو ڪاڌو نه ملي ۽ دوائون نه ملن ته بيمار جي ڇا حالت هوندي آ. مان سمجهو ته هو مايوس هوندو، پريشان هوندو، پر اتي مان پريشان ۽ مايوس هجان پر هو مونکي پيو سمجهائي ته ”يار ڊڄيو آ ڇا، يار پيو ڪبو آ ڇا، اهي

تڪليفون ته اينديون وينديون آهن، تون خيال نه ڪر، مان نيڪ آهيان.“ يعني مونکي پيو آت ڏي، جڏهن ۱۹۶۵ع جي جنگ ۾ هنکي جيل ۾ وڌائون ۽ جيل ۾ مان ۽ اياز هن سان ملڻ ويس ته هنکي مان هميشه اڳي کان اڳرو ڏٺو. ڊاڪٽر جي حيثيت ۾ مان هن جو دوست به هيس ته جڏهن به ڪا ڳڻتي تڪليف ٿيندي هيس ته مونکي فون ڪندو هو. هڪڙي دفعي آيس، تڏهن هن جي پير جي آڱوٺي ۾ انفڪشن ٿي پيو هو. انهيءَ وقت هن سان اها حالت ته ۱۰۷ بخار تنهن کانپوءِ شگر وڌي ويئي. ته انهيءَ ڏينهن جڏهن مان هن سان مليس ته مان ائين محسوس ڪيو ته عزرائيل جو پاڇو هن جي مٿان آهي. مون هنکي چيو ته ڪراچيءَ وڃ. ڪراچيءَ وڃي آڱوٺو ڪٽايائين پير جو، موٽي آيو ۽ چيائين ”ڏس عزرائيل کي آڱوٺو ڏئي آيس سو به پير جو“ ته ايڏو بهادر هو. مان امرجليل کي ساڻ ڪري هن سان ملڻ آيس، هن جي وفات کان هفتو کن اڳ ۾، تڏهن حالت اها هئي جو هن جي دل صفا ڪم ڪرڻ کان جواب ڏئي وئي هئي ۽ ٻه قدم به پنڌ نه ڪري سگهندو هو. هڪڙي جاءِ تي ويٺو هوندو هو. مان ۽ جليل جڏهن اندر آياسي هن جي ڪمري ۾ ته انهيءَ وقت به هن ڪو ڪتاب ترجمو پئي ڪيو. انهيءَ حالت ۾ به هن چاهيو پئي ته زندگيءَ جي هڪڙي هڪڙي گهڙي مان سڃاڻي ڪيان. منهنجي خيال ۾ رشيد پٽي هڪڙو ماڊل هئڻ گهرجي سنڌي اديب جي لاءِ ته ڪينئن پنهنجي ضمير کي قائم رکي ۽ ڪينئن مرڻ گهڙيءَ تائين پنهنجي قوم کي ڏي، ڪنٽريبيوٽ ڪري. هن کي قوم ڇا ڏنو؟ جيل، مصيبتون، تڪليفون. پر رشيد پڇاڙيءَ تائين قوم کي ڏيندو رهيو، مون سنڌ جي هڪ وڏي آرٽسٽ کي چيو ته ”تون ڪم ڇو نه ٿو ڪرين؟ ڪجهه پينٽنگون وغيره ٺاهه.“ چيائين ”سنڌ اسانکي ڇڏا ڏيندي.“ ته اهو نه سوچيو ته سنڌ اسانکي ڇا

ڏيندي، پر رشيد وانگر اهو سوچيو ته اسان سنڌ کي ڇا ڏنو آ. مونکي افسوس آ ته اڄ جو نوجوان جڏهن يونيورسٽيءَ مان نڪري ٿو ته چوي ٿو: ”مونکي سترهين گريڊ جي نوڪري ڪپي، سائين مونکي ڪسٽمر ۾ نوڪري وٺائي ڏيو، سائين مونکي پوليس ۾ صوبيداري وٺرائي ڏيو.“ ائين نه ته بابا اوهان پٽيءَ وانگر ۵۵ سالن جي عمر تائين سنڌ کي ڏيندا رهو، جڏهن توهان هڪ دفعو ائين ڪيو ته توهان جي ايندڙ نسل کي سنڌ ڏيندي. توهان کي نه ڏيندي. اهو دور اسانجي حياتيءَ ۾ نه ايندو جو سنڌ ڪجهه ڏئي سگهن جهڙي ٿي. سگهي، ها البت جيڪڏهن هڪڙي اسانجي نسل پنهنجي سڄي زندگي وقف ڪئي ته پوءِ ممڪن آ ته سنڌ اسانجي ايندڙ نسل کي ڏي. تنهن ڪري وقت نه وڃايو، رشيد پٽيءَ کان سبق سکيو. رشيد کي سياسي ڪارڪن به هڪڙو ماڊل سمجهن. جيئن ته اسان انهيءَ چڪر ۾ ۱۹۵۲ع کان پيڙهيون ته اهو زمانو اهڙو هو جو ”سنڌڙي تنهنجو نانءُ وٺو ڪاريهر تي پير پيو“ وادي مهراڻ سڏيندا ها سنڌ کي. ”حيدرآباد سنڌ“ لکڻ تي به اعتراض ڪندا هئا ته ”حيدرآباد سنڌ“ نه لکو، حيدرآباد رڳو لکي يا ”حيدرآباد پاڪ“. سنڌ ٿا لکو ته پليٽ ٿي پوندو. ته انهيءَ عرصي ۾ مختلف دوست هوندا ها، مختلف خيال هوندا ها. اسانجا ليفٽيسٽ دوست جن سان اسانجا ويجهه رستا به ها پر سنڌ جي مسئلي تي ڪجهه ڳڙ ٻڙ ٿي ڪيائون، ڪو ٺهراءُ پاس ڪيئون ته مخالفت ڪن ته ”هاري مزدور ڪا چڪر چل جائي گا، لساني ڪشمڪش ٿي ويندي، هنئين ٿي ويندو هونءُ ٿي ويندو.“ ته رشيد انهن کي صاف، سڌو ۽ کليل لفظن ۾ چوندو هو ”توهان ڇمچا آهيو، توهان بدمعاش آهيو، توهان منافق آهيو.“ ٻه ماڻهو هوندا ها سڄي سنڌ ۾ هڪڙو رشيد پٽيءَ ۽ ٻيو ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، جيڪي انهيءَ مسئلي تي هڪڙو اصول ٺاهي

وينا ته جيڪو سنڌ جو دشمن آ اهو ترقي پسند ٿي نٿو سگهي. ۽ ٻيو وري هي جيڪي اسانجا رجعت پسند ملان فتوائون ڏيندا ها ته رشيد انهن کي به چئي ڏيندو هو کُلر ڪلا. اسان هن کي چوندا ها سون ته بابا ڪجهه خيال ڪر آخر رهڻو آ اسانکي انهن سان، ڀلا گاريون ته نه ڏين. جيڪي چوڻو آ اهو لڪائي چئو يا رومال ۾ ويڙهي هڻ. پر پاڻ چوندو هو ڳالهه ڪبي سنڌي سنئين، نه ته ٿوروئي سڌرندا هي. اصل لکڻ ۾ به ائين ۽ جيڪو لکيائين ”سنڌي ادب ۾ مارشل لاءِ“ يا ”جديد سنڌي لغات“ ته: ”ڏکو دماغ، پاڻ ۽ ڄاڻ برابر سردار علي شاهه.“ اڙي بابا ائين ۽ ته نه لک. هاڻي وري ڇا ٿيو آ ته انهيءَ سردار علي شاهه جي اخبار ”مهراڻ“ ۾ اهي لفظ هڪڙي خبر ۾ لکيا آهن. جيڪا اخبار اسانکي روز گاريون ڏيندي هئي. ته ائين ۽ هوندو هو ته ڪڏهن به رک رکاءُ نه ڪيائين ٻيو وري هن جي طبيعت جو عجيب رجحان اوهان کي ٻڌايان. هي فوتا چپيا آهن ”الينار“ ۾ رشيد جا ته هاڻي هڪڙي فوتو ۾ ڏسو ته ڏاڙهي مڇون پئي چٽ، ٻي فوتو ۾ ڏاڙهي چٽ مڇون اٿس، ۽ ٽئين فوتو ۾ ڏاڙهي به اٿس، مڇون به اٿس ته اهي هن جا رنگ هوندا ها. چئونس ته اڙي بابا ائين ۽ چوڻو ڪرين. چوندو ته، اهو دشمن تي داغ آ جو ڏاڙهي رکيون ٿو گهمان. هتانجو لنگهندو آهيان ٿاور وٽان ۽ هنيئن جو هٿ لاهيندو آهيان ڏاڙهيءَ کي ته فلاڻا فلاڻا سڙندا آهن.

مارشل لا لڳندي هئي ته وري ڏنڊي ڪٽندو هو. اڙي بابا هيءَ ڏنڊي چوڪڻي اٿئي. چوندو ”هي دشمن تي داغ آ، هو ميجر پيجر ڪئن ٿا باقي اسان نه ڪئون! اسان هنن کان گهٽ آهيون ڇا؟“ ته اها هئي شخصيت رشيد پٽيءَ جي. ته مان اوهان کي ٻڌايو ته مان رشيد پٽيءَ کي عزرائيل سان Face to face (منهان منهن) ڏٺو. پر عزرائيل کي به جيڪو آڱوڻو ڏئي وڃي، اهو ڪيڏو نه

بهادر هوندو.

منهنجي خيال ۾ اڄ جيڪي ڳالهيون ٿيون آهن، ته ڳالهه ڪرڻ چڱائيءَ جي، اهو به هڪڙو عمل آ. اسان جا ڪجهه دوست ان خيال جا آهن ته هتي ويهڻ سان ڪجهه به ڪونه ٿو ٿئي. ته ڳالهه ڪرڻ ڪنهن جون چڱايون ڳالهائڻ، انهن کي ڳاڻڻ ۽ انهن کي ٻڌڻ اهو سچو ثواب جو ڪم آ. مونکي ياد آ ته هڪڙي پيري علامه آءِ. آءِ قاضي پنهنجي تقرير پئي ڪئي انهيءَ وقت ٻانگ آئي ته يونيورسٽيءَ جا ڪجهه پروفيسر نماز لاءِ اٿيا، اڃان اوستائين پهتائي نه ته علامه چيو: "Look at those fools, they are going for prayer, as if this is not prayer.?"

(انهن بي وقوفن ڏانهن ڏسو، هو عبادت ڪرڻ ٿا وڃن. ڇڻ هيءَ عبادت ڪونهي.) ته، رشيد پتي تي ڳالهائڻ، يا رشيد پتيءَ جي باري ۾ ڳالهائڻ ۽ ٻڌڻ عبادت آهي. منهنجي نوجوانن کي اها گذارش آهي ته هو رشيد پتيءَ جي زندگيءَ مان اهو سبق سگهڻ ته اسان سنڌ کي ڇا ڏنو آ، اهو نه ته اسانکي سنڌ ڇا ڏيئي. هڪڙو نسل اوهانجو اها قرباني ڏئي ته توهان جي سنڌ ايندڙ صدين تائين محفوظ ٿي ويندي، ڪوبه ڪالاباغ ڊئم نه ٺاهيندو، ڪي به بهاري نه ايندا، رڳو هڪڙو نسل توهانجو قرباني ڏئي. مان توهانکي پڪ ٿو ڏيان ۽ اها منهنجي ڳالهه لکي ڇڏيو ۽ جيڪڏهن هن تي اعتبار نه اچيو ته ڪري ڏيکاريو.

توهان جي وڏي مهرباني!

(رشيد پتيءَ جي پهرينءَ ورسيءَ تي ڪيل تقرير)

نسیم احمد کرل

شڪل شبیه، قد بت ۽ بیهڪ ۾ جھڙو ملهه، اصل شیر میر
بحر جو جيت ٿو لڳي، رڳو ڊگهن شهرن جي ڪسڙ آهي، عادتن،
اطوارن ۽ طور طريقن ۾ سنڌ جو وڏيرو، ڪير ڏسندس، ته پيو
سڀ ڪجهه سمجهندس، پر اديب يا ڪهاڻيڪار ڏي ڪنهنجو
به گمان نه ويندو. شڪل شبیه ۽ قد بت جي ڪري هوند ٻار
هن کان ڊڄي پڄي ۽ جن، پر جي ڪو ٻار هڪ دفعو ويجهو
آيس، ته پيار سان اهڙو هيرائي وجهندس، جو وڻندو: ”چاچانسيم،
چاچانسيم ڪندو.“

ڪاٺن جو به مڙس ماڻهو ته ڪارائڻ جو به مڙس ماڻهو، ڪهڙي به
دعوت هوندي ته ڍونگو اڳ سيري، پنهنجي پليٽ ۾ خالي ڪندو
۽ جي دعوت ڪندو، ته اهڙي جو ڪاٺن وارا ڏينهن تائين پيا
سندس لذيت ۽ نفيس کاڌي کي ياد ڪندا ۽ چسڪا وڻندا، پر
ڪندو دعوت چئي چاهي ۽.

نسیم ۽ نفاست اهو ڪوڙو لڳڻ ته نه کپي، مان پاڻ حيران ٿيس،
جڏهن ڏٺم ته ٿلهي قد بت وارو نسیم، هر معاملي ۾ ايڏو نفاست
پسند آهي، جو عجب ويٺو وڃي. سندس هڪ هڪ شي چونڊ
هوندي، ڇا فرنيچر، ڇا ڪپڙا، ڇا ڪراڪري، چانهه پيئندو ته
ڪنهن سهڻي ۽ نفيس ڪوپ ۾ نه ته چانهه نه وڻندس. جي
ڪتاب وڻندو ته اهڙي ريت رکندو، ڄڻ پڙهيو ئي ڪونه اٿس.
مجال آهي جو ڪتاب تي داغ ٿئي، يا ڪٿان ڪو ڪتاب چيو

ٿئي. مان پاڻ کي به ان معاملي ۾ گهڻو سمجهندو آهيان، پر هي يار مون کان به ٿي ويو، شايد انڪري جو زمينداريءَ ۾ واندڪائي گهڻي اٿس.

ڪهاڻيون لکندو آهي، اهو گمان نه، پر پڪ پائڻجو، پهريائين مان به نسيم کي چوڪري سمجهندو هوس، پر ائين نه سمجهو ته ڪو سندس ڪهاڻيون پڙهي، ٻين اديبن وانگر ساڻس رومانوي لکپڙهه شروع ڪير. پائيندو هوس ته چوڪري آهي ڀلي ڀلي چوڪرين ۾ اهو چاهه پيدا ٿئي.

’جڏهن ’روح رهاڻ‘ ۾ هن جو ’ادبي توڪون‘ پڙهيم، هر اديب تي طنز نه، پر اجائي طنز هئي، ويتر جو پڙهيم ته، ’توڪي ڪهڙي اديبه وئي؟‘ ۽ مون ڏندڙا ڪڍي چيو، ’فلاڻي‘ ته باهه وٺي ويو، اهڙو هلڪڙو ليکڪ، وڌيڪ ڪاوڙ حميد تي آئي، جنهن اهو مضمون چيو هو.

ان کان اڳر منهن جي دلبر دوست ربانيءَ ساڻ ادبي ڏي وٺ ٿي هيس. ادبي ڏي وٺ چڱي ڳالهه آهي، پر هن به ڳالهه کي ڪجهه ڪسائيءَ سان ڪيو ته ربانيءَ به ان کي دليلئون ورتو، ٻئي هڪ ٻئي جي خلاف ٿي ويا. اها چڱي ڳالهه نه هئي. اڃان تائين ٻئي ڪجهه پاسيرا آهن، سال گذريا، پر ڳالهه ائي وئي نه ٿي. اوچتو سچل جي ميلي تي ۱۹۶۲ع ۾ هادي بخش لاڙڪ هن سان ملايو. ڏٺم ته ڇهه فٽو جانڻو جوان، سوچيم: ’مارا هنڪي چوڪري پئي سمجهيم‘. چيائين، ’ڏاڍي ڪم ۾ آهيون، وري ملئون ٿا‘. پوءِ جو گر ٿيو ته وري نظر نه آيو. لاڙڪ مرڪي چيو: ڪم ’ڪار ڪوبه ڪونه ڪندو آهي، هيءُ رڳو رعب رکندو آهي‘. ٿيو به ائين، ادبي ڪانفرنس جو سڄو ڪم لاڙڪ ۽ ٻين دوستن پئي ڪيو، ۽ نسيم ڪانفرنس شروع ٿيڻ وقت ٺهي ٺڪي ائين اچي ويٺو، جيئن ته سمورو ڪم ڪار پاڻ ڪيو هجائين.

ڪراچيءَ ۾ پير حسيام الدين راشديءَ وٽ ويٺو هوس. ادبي ڳالهه ٻوله ڪندي، پير حسيام الدين صاحب نسيم جي ڪنهن ڪهاڻيءَ جي تعريف ڪئي، ڀانئيم: پير صاحب تاريخ نويس، شايد ڪهاڻيءَ جي پوري خبر نه اٿس، پر جڏهن خيرپور ۾ ادبي سنگت جون ڪچهريون متيون ۽ اتي نسيم پنهنجي ڪهاڻي ”ڪافر“ پڙهي ته ٺڪاءُ نڪري ويو. پير صاحب جي افسانه شناسي ۽ نسيم جي افسانه نويسي هڪ وقت ٻنهي جو قائل ٿي ويس. ان کان پوءِ نسيم ڪهاڻيون آڻيندو ويو. هونءَ مهينن جا مهينا ڪم، دڳ پنڌ تي مليو ته خوش خير عافيت ڪئي، چئبو، ”ڏاڍي ڪم ۾ آهيون.“ پر جي اوچتو فون جي گهٽتي وڳي، ۽ هن پاسي نسيم ڳالهايو، ته پڪ سمجهندس ته ڪهاڻي لکي اٿائين. هر دفعي ائين ٿيو آهي. پوءِ هو ڪهاڻيءَ سوڌو جيپ ڪاهي، ايندو سڌو مون وٽ. ڇانهه به پيئندو، پر سٺي ڇانهه، ۽ نفيس ڪوپ ۾. هڪ وقت ٻه ڪوپ ۽ ڪهاڻي به ٻڌائيندو. هڪ ٻئي پٺيان چڱيءَ وقت جي وٽيءَ سان ڪي ئي ڪهاڻيون لکيائين.

سندس اباڻو ڳوٺ ڪڇي ۾ آهي، جتي نئين تهذيب يافتہ سوسائٽيءَ جو پاڇو ٿي ڪونهي، جتي جي ٻولي نڄ، ماڻهو نڄ، کير مڪڻ نڄ، اتي هن ٻوليءَ ۽ ڪردارن جو وڏو پندار هٿ ڪيو آهي. وڏيرا، صوبيدار، اوڏ، چور، اهي سندس ڪهاڻين جا ڪردار آهن.

انهن ڪردارن جي راتان ٻولي ۽ مڪالما اهڙا ته حقيقي ۽ جنسي ٿو چورائي، جو اڄ تائين سواءِ جمال ابڙي، رباني پا عبدالقادر جوڻيجي جي، ڪنهن به اهڙي فنڪاريءَ سان نه پيش ڪيا آهن.

تازي مجموعي ۾ ”پهرين مراد“ هن جي چوٽ جي ڪهاڻي آهي. چورائڻا اصطلاح، چورائين رويتون، ريتون رسمن ۽ سندن پنهنجا

Ethics. اها خبر سنڌ جي عام ماڻهوءَ کي خير ڪا هوندي ته اهي مهاندا پنهنجي ليکي پنهنجا قدر (Values) ٿا رکن ۽ انهن کان ڦري وڃڻ هنن ۾ نامناسب آهي ۽ بداخلاقي ٿي ليکي وڃي. ڪي ڪهاڻيون، جديد سوسائٽيءَ جي پوري ۽ مصنوعي ماحول ٿي پڻ لکيون اٿائين. انهن ۾ وڏن ماڻهن جي مصنوعي حياتي، ۽ سندن اخلاقي پستيءَ جو سهڻو نقشو چٽيو اٿائين. نسيم هڪ پاسي بهراڙيءَ جي سماج جي اونهائين تي وڃيو پهچي ته ٻئي پاسي وري ڪاموري شاهي (Beaurocracy) جي اندر ۾ ليٿو پائي. ٻئي سماج هڪ ٻئي کان پري، پر تڏهن به پنهنجي جي ٺهڪندڙ تصوير چٽڻ ۾ هيءُ ڪمال ڪيو ڇڏي.

شايد وڌيڪي ڪلاس جو هيءُ پهريون ليکڪ آهي، جيڪو پنهنجي ڪلاس جي خامين ۽ ڪمزورين کان شعوري طور ۽ پوريءَ ريت واقف آهي، ۽ ان کي پنهنجي ڪهاڻين ۾ کلي طرح پيش ڪيو اٿائين.

عابده پروين

سنڌي موسيقي، هر موسيقيءَ وانگر، لوڪ گيتن سان شروع ٿي. لوڪ گيتن جي موسيقي، سادي ۽ سنئين سڏي آهي. ان ۾ ڪوبه تصنع يا ڪوبه سينگار ڪونه آهي. اها غار جي دور جي انسان جي تصوير وانگر آهي جنهن ۾ رگو خاڪا آهن، ۽ تفصيل آهي ئي ڪونه. سنڌي موسيقيءَ ۾، اڃا تائين لوڪ گيتن جون ڪي مَـضـراعون ڳايون ٿيون وڃن، جن ۾ رگو، ٻه، ٽي، يا چار سُر لڳن ٿا.

انهن بنيادن تي، سنڌي موسيقيءَ جي تعمير ٿي، ۽ ارتقا ڪندي اچي موجوده صورت ورتائين. هندوپاڪ جي ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي برعڪس، سنڌي موسيقيءَ کي مذهبي ادارن، ۽ حڪومتن جي سرپرستي حاصل نه رهي. درباري موسيقار، سنڌ جي تاريخ ۾ ذري گهٽ اڻ لپ آهن. هندوپاڪ جي ڪلاسيڪي موسيقيءَ کي اُڀرڻ لاءِ دربارن ۽ مندرن جو سهارو مليو، انڪري ان جي ارتقا گهڻو ڪري وڏن شهرن ۾ ٿي. سنڌي موسيقي، دربارن، مذهبي ادارن، ۽ وڏن شهرن کان پري، پهراڻين ۾ نڀجندي رهي، انڪري اها پهراڙيءَ جي ماحول وانگر خالص، سادي، غير متڪلف، ۽ سڄاهي رهي. سنڌي موسيقي، پنهنجي فطرت ۾ سادي، ۽ پنهنجي آهنگ ۾ سهڻي آهي.

ان کان پوءِ وقت آيو، جو سنڌ جي عظيم صوفي شاعرن، موسيقيءَ کي خدا ۽ انسان جي وچ ۾ وسيلو سمجهيو، ۽ جهوڪ،

بلڙي، پٽ شاه، درازا، ۽ روهڙيءَ ۽ ٻين مرڪزن تي صوفياڻيءَ موسيقيءَ جا مڪتبهءَ فڪر شروع ٿيا، جن جو انداز گهڻو ڪري رندي ۽ ڪورس جو هو.

انهن سڀني مرڪزن تي، عورت شجر ممنوع هئي، ساجي ۽ مذهبي ماحول جي سببان، عورت کي اسانجي مردانين محفلن کان ٻاهر رکيو ويندو هو. تنهن هوندي به عورتون، موسيقيءَ جي اُچ، شادين ۽ ٻين ڪاڄن تي ڳيچ ۽ سهر ڳائي اجهائينديون رهيون. اهڙن محفلن ۾ مردن کي اچڻ جي منع هئي.

اسانجي موسيقيءَ جي ارتقا جي شروعاتي دور ۾، مرد ۽ عورتون جون ٻه پورو چوٽ (Parallel) پٽڙيون هيون، جن جو ملڻ ناممڪن پئي لڳو. صوفياڻين محفل ۾ به عورت کي شامل نه ڪيو ويو، جيتوڻيڪ صوفي، وڌيڪ کليل دل جا هئا، ۽ قدامت پرستن جي تنقيد جو نشانو پڻ.

سچل سرمست وٽ، سنڌيءَ جي رندانه موسيقيءَ جي چوٽ ٿي. اها موسيقي، عرفان ۽ وجداني ڪيفيت جو والهانہ اظهار هئي. سنڌي ڪافيءَ جي شروعات ٿي، ۽ ان ۾ پڻ سادگي برقرار رکي ويئي.

ساڳين ليڪن تي هلندي هلندي، سنڌي موسيقي يڪسانيت جو شڪار ٿيندي ويئي، ۽ ضروري ٿي پيو، ته ان ۾ نئون روح ڌوڪجي، جيئن اها بدلجندڙ سماج سان ساٿ ڏيئي سگهي، انهن ماڻهن جي لاءِ پسند جي شي ٿي سگهي، جن ڪلاسيڪي موسيقيءَ جو رچاءُ ٻڌو هو.

اهو سڀڪجهه تڏهن ٿيو، جڏهن ڪلاسيڪي گوالياري گائڪي جو هڪڙو خاندان لڏي سنڌ ۾ آيو. شادي خان، گواليار اسڪول جو مشهور گويو، سنه ۱۸۳۰ع ۾ خيرپور ۾ اچي سڪونت پذير ٿيو.

سندس پوئيرمان، مراد علي خان ۽ بيبيو خان ٿيا، جن
 ڪلاسيڪي موسيقيءَ سان گڏ هن سرزمين تي مروج موسيقيءَ
 جو به اڀياس ڪيو ۽ ان جو اثر قبول ڪيو. هنن ڪافيءَ کي
 هڪ مختلف ۽ نئين انداز ۾ ڳائڻ شروع ڪيو. سچل سرمست
 جي دور کان وٺي، ڪافيءَ جي ڳائڪي هڪ ڪري ٿي رهي.
 استانيءَ کان پوءِ، هراترو ساڳئي انداز ۾ ڳايو ويندو هو. هنن
 ٻن ماهرن ڳائڻ هڪ نئون تجربو ڪيو ۽ ڪافيءَ جي ڳائڪيءَ
 ۾ ڪلاسيڪي موسيقيءَ جو امتزاج ڪيائون. ان تجربي سان،
 سنڌي ڪافيءَ جي ڳائڪيءَ ۾ وڌيڪ وسعت آئي ۽ رچاءُ پيدا
 ٿيو.

استاد الهڏني نوناريءَ، استاد عاشق علي خان کان
 ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي سکيا حاصل ڪئي، ۽ پئي، شاگرد ۽
 استاد ڪلاسيڪي رنگ ۾ سنڌي ڪافي ڳائڻ لڳا.
 ڳائڪيءَ جو هيءُ انداز تڏهن عروج تي پهتو، جڏهن استاد
 منظور علي خان اُن کي اختيار ڪيو. هن نه فقط ان انداز کي
 قائم رکيو، پر ڪيترائي نوان تجربا ڪري، ان ۾ وڌيڪ ندرت
 ۽ نڪار پيدا ڪيائين، ۽ ڳوٺ ڳوٺ ۾ ڳائي، ان کي عوام ۾ مقبول
 ڪيائين، ۽ ان جون پاڙون پختيون ڪيائين.

اهو پس منظر هو، جنهن مان عابده پروين اڀري. جڏهن هن
 اکيون کوليون ته نه فقط هيءَ ڪلاسيڪي ڪافي رنگ جي امتزاج
 واري موسيقي فضا ۾ هئي، پر پڳت ڪنور جي پڳتي انداز،
 ماسٽر چندر جي ان وقت جي ”پاپ ميوزڪ“، هلڪا توڙي نيم
 ڪلاسيڪي فلمي گانا، ۽ اردو غزل جو خاص ۽ منفرد انداز فضا
 ۾ گونجي رهيا هئا.

هن کي سرنيلو ۽ سونهري آواز قدرتي ذات طور مليو. ۽
 موسيقيءَ جو ماحول، گهر ۾ ئي موجود هيس. سندس والد ماسٽر

غلام حيدر موسيقيءَ جو اسڪول هلائيندو هو، ۽ سندس والده، مائي ممتاز بيگم هڪ سٺي فنڪار هئي. عابده پرين، لاڙڪاڻي ۾ سنه ۱۹۵۶ع ۾ ڄائي. خيرپور، مٽياري، ۽ سکر مان لڏيندي، آخر حيدرآباد ۾ مستقل رهائش اختيار ڪيائين.

هن کي والدين جي طرفان، ننڍي هوندي کان ئي موسيقيءَ جي سٺي تعليم ملي.

۱۹۷۳ع کان هن حيدرآباد ريڊيو تان ڳائڻ شروع ڪيو، ۽ ميدان ماري ورتائين. سندس پهريون مقبول نغمو هو مولانا عبدالغفور هايونيءَ جو هيءُ ڪلام:

تنهنجي زلف جي بند ڪمند وڌا،

زندگي هزارين مان نه رڳو.

هن کان اڳ، اهو ڪلام، سنڌيءَ جي ذري گهٽ هر ڳائڻي ڳايو هو، پر عابده جو انداز نرالو هو. ٻڌندڙ دم بخود ٿي ويندا هئا. هن ان ڪلام کي وڌيڪ خوبصورت بنايو. ان ۾ ڪلاسيڪي انداز جي ملاوٽ ڪيائين. اهي مصرعا، جيڪي هن کان اڳ سڌا سنوان ڳايا ويندا هئا، انهن ۾ مينڊن ۽ مرڪين جو ميلاپ ڪري، انهن ۾ ڪشش پيدا ڪيائين. آلاپ جي ڪري، ان ڪلام ۾ نڪار ۽ وسعت پيدا ٿي وئي. ان ڪري ان ساڳي ڪلام جو تاثر ئي ٻيو ٿي ويو.

هوءَ ساڳي انداز ۾ ڳائيندي رهي، ۽ هڪ ٻي مقبول عام ڪافي ڳايائين. اها هئي صاحب ڏني جي ڪافي:

من گهرڻي مشتاق سان،

جيئري جدايون ڪيم ڪر.

هن انهن تجربن کي جاري رکندي شاھ لطيف، سچل سرمست، خواجہ غلام فرید، بلھا شاھ ۽ ٻين جا ڪلام ڳايا ۽ ڏينھون ڏينھن مقبوليت حاصل ڪندي رهي.

هن سنڌي ۽ سرائڪي جي گهڻن ۽ مشهور شاعرن کي ڳايو آهي. هن انهن ڪلاسيڪي شاعرن کي به ڳايو آهي، جن جي ڪلام تي ڪنهن به مشهور ڳائڻي جي نظر نه پئي آهي، جيئن خليفو نبي بخش قاسم.

سندس ڪلام جي چونڊ عالیشان آهي. هن جي نظري ڪلام ۾ شاعراڻيون خوبيون هجڻ گهرجن، معنيٰ خيز ۽ اونهو هجي. هلڪو ۽ بازاری نه هجي. ڳائڻ وقت، هوءَ هر لفظ ۾ جان وجهڻ جي ڪوشش ڪندي آهي ۽ ادائگيءَ وقت، ان لفظ جي مفهوم کي موسيقيءَ ۾ ادا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي آهي. هوءَ شاعري جي جذبن کي سُرَن جي رنگ ۾ آڻيندي آهي. هوءَ اڪيلي ڳائڻي آهي، جنهن لطيف، سچل، بلهي شاهه، فريد، نبي بخش قاسم، خير محمد هيسباڻي، شاه نصير سانگي، ٻڌڙي فقير ۽ ٻين گهڻن ئي ڪلاسيڪي شاعرن کي ڳايو آهي.

هوءَ اُچارن جي چٽي ۽ صحيح هجڻ تي تمام گهڻو ڌيان ڏيندي آهي. وري ڪو اهڙو فنڪار هوندو، جنهن جا اُچار چٽا ۽ صحيح هوندا.

هن جي شادي، موسيقيءَ جي مشهور ماهر شيخ غلام حسين سان ٿي. شيخ غلام حسين جي ساٿ، سندس فن کي وڌيڪ جلابخشي ۽ ان ۾ رچاءُ آندو.

عابده پروين سنڌي غزل ۾ نئون روح ڦوڪيو آهي. هن سنڌي غزل کي سينگاري ۽ سنواري، انکي لطافت ۽ نزاکت بخشي آهي. هوءَ جديد توڙي ڪلاسيڪي شاعري، ساڳيءَ آسانيءَ سان ڳائي ٿي سگهي. هوءَ سنڌي روايتي سازن، توڙي ڪمپوز ٿيل موسيقيءَ تي ساڳيءَ ئي مهارت سان ڳائي سگهندي آهي.

هن گيت ڳائڻ تي طبع آزمائي آهي، پر منهنجي راءِ ۾ سندس انداز ۽ آواز گيت ۽ هلڪيءَ موسيقيءَ لاءِ نه آهن.

تمام ٿورن ماڻهن کي خبر آهي، ته هوءَ بهترين انداز ۾ نمري به ڳائيندي آهي، پر اهو فقط محدود محفلن ۾.

استاد منظور علي خان کان پوءِ، هوءَ پهرين فنڪار آهي، جيڪا ڳائڻ دوران اهڙي ته وڻندڙ انداز ۾ سرگرم ڪندي آهي، ۽ اهڙا ته خوبصورت پلٽا هڻندي آهي، جو ٻڌندڙ داد ڏيڻ تي مجبور ٿي ويندا آهن.

راڻي، سورٺ، ۽ پيرويءَ ڳائڻ وقت، پيچيده ڪلاسيڪي ڳائڪيءَ سان هوءَ سادن سڀا جهڙن لوڪ موسيقيءَ جي انگن کي اهڙيءَ ته مهارت سان ملائيندي آهي، جو موسيقيءَ جا ٻه مختلف انداز هڪ ئي ٽاڇي پيئي ۾ خوبصورتيءَ سان اٿيل لڳندا آهن.

ڪڏهن ڪڏهن هوءَ اسٽيج تي تجربا ڪندي آهي، جيڪا ڳالهه خطرناڪ آهي. ڪڏهن ڪڏهن، عوام جي فرمائش تي، هوءَ اهڙا ڪلام به ڳائيندي آهي، جيڪي شاعرانه معيار جا نه هوندا آهن. پر اڄڪلهه هن ايئن ڪرڻ ڇڏي ڏنو آهي.

عابده پروين جي مقبوليت جو راز آهي مسلسل تخليقي عمل. مون هن کي، هڪ هڪ ڪلام تي هفتا محنت ڪندي ڏٺو آهي. ان کي هوءَ مختلف طريقن سان ڳائيندي. ان جي هڪ هڪ باريڪ تفصيل کي ڌار ڌار انداز ۾ ڳائي ڏسندي، انهن مان هر مختلف انداز تي غور ڪندي. مشورو ڪندي ۽ جڏهن ڪو انگ پوريءَ ريت ڪپي ويو ته ان کي اختيار ڪندي. اها ڳالهه هر ڪلام جي ڌن (سرا) مينڊ، مرڪيءَ ۽ آلاپ سان لاڳو آهي.

تازو، هن منهنجي آڏو مفتون هايونيءَ، ۽ صاحب ڏني جا ڪلام ڳايا، جيڪي پندرهن سال اڳ ڳايا هيائين. پر هن دفعي ڳالهه ئي ٻي هئي. انهن ڪلامن ۾ هن ايتريون ته ندرتون آنديون آهن، جو انهن ۾ وڌيڪ پنڌتگي ۽ رچاءُ اچي ويو آهي. منهنجي خيال ۾ هڪ عظيم فنڪار لاءِ هر بلندي ڪنهن ٻيءَ بلنديءَ تي پهچڻ

لاءِ ڏاڪو آهي. اها سخت محنت، ۽ اها تخليقي قوت عابده پروين کي اڃا به بلندين تي پهچائيندي.

هوءَ تنقيد جو نه فقط مرڪندي آدرپاءُ ڪندي آهي، پر ان جي روشنيءَ ۾ پنهنجي فن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش پڻ ڪندي آهي.

عام فنڪارن وٽ اها ڳالهه آهي ئي ڪونه. پر اها ڳالهه پڻ فن جي بلندين تائين پهچڻ لاءِ ضروري آهي.

عابده پروين موسيقيءَ جي اونهين ۾ ويندي آهي. سندس فن، نقاشيءَ وانگر ٻه- پاسائون (Two Dimensional) نه آهي، پر سنگتراشيءَ وانگر ٽه- پاسائون (Three dimensional) آهي. مصوريءَ ۾ رڳو هڪ زاويو ئي نظر ايندو آهي، پر سنگتراشيءَ جي فن جي خوبصورتي، هر زاويي کان ماڻي سگهجي ٿي. عابده، سنگتراشيءَ وانگر سرن جا مختلف پهلو- ڏيکاريندي آهي.

پيروي، جنهن کي ڳائڻ تمام آسان آهي، اها عابده پروين وٽ اچي صفا مختلف ٿيو وڃي. هوءَ، ان راڳ کي هر مختلف زاويي کان چيڙيندي آهي ۽ ان جي رنگن جا ڌار ڌار شيڊ (Shade) ڏيکاريندي آهي. مٿان ڪان هيٺ، هڪ پاسي کان ٻئي پاسي، ۽ مٿاڇري کان عميق اونهين ۾.

عابده پروين جي فن کي ڏسندي به شعر دل تي تريو اچن، انهن مان هڪ وردس ورت جو آهي:

Blit he new comer, I have heard
I hear thee and rejoice
O Cuckoo shall I call thee bird,
Or but a wandering Voice.

پيو شعر شاهه لطيف جو آهي:

رُجن ۾ رڙ ٿئي، ته ڪر ڪوئل جي ڪوڪ،
ولوڙو ۽ ووڪ ايءُ تان آهي عشق جو.

ڏاڏو شاهه

۱۹۶۲ع ۾ خيرپور پهچڻ سان ٻن شين جي مشهوري پڌر، هتان جون اصيل کارڪون، ۽ ٻيو ڏاڏو شاهه، کارڪن ۾ ميناڄ ضرورت کان وڌيڪ هو پر ڏاڏي شاهه ۾ ميناڄ ۽ ڪڙاڻ جو توازن هو. ڪي چوندا هئا ته ڏاڏو منو آهي جهڙو ماکي، ۽ ڪي چوندا هئا ته توهه جهڙو ڪڙو آهي. ٻنهي پاسي انتها (Extreme) پر توازن ٻنهي جو هڪ جهڙو هو. مان منهنجي پيس ته هيءَ متنازع شخصيت آخر هوندي ڪهڙي طرح، جنهن کي جو چاهي، ته هزار دليين سان ۽ جي ڪو ڌڪاري ته به هزار دليين سان. ”ڏاڏو دلبر دوست آهي.“ ”ڏاڏو اردو آهي.“ ”ڏاڏو مڙس ماڻهو آهي.“ ”ڏاڏو اڙنگ آهي.“ ”ڏاڏو دل جو درياهه آهي.“ ”ڏاڏو ظالم آهي.“ اهي هئا ماڻهن جا رمارڪ، سوچيم ته ان همراه سان ملجي پر ايڏو سستو (Cheap) به نه ٿيڻ گهريم جو ساميءَ تي وڃان.

قائم علي شاهه سان ڪاليج جي زماني کان واقفيت هئي، ان جي ذريعي ملاقات ٿي، ڪنهن مريض جي علاج ۾، جاويد سئنيما جي باهران، ايڏو ته قرب وارو ڀاڪر پاتائين، جو ٻيءَ گهڙيءَ نه هو اجنبِي، نه مان اجنبِي - تهڪ - سي به وڏا ۽ بي ساخته، جڻ دل مان نڪتا هجنس، انهن سان آجيان ڪيائين.

پوءِ ڏاڏي جي ڪا محفل نه هئي، جتي مان نه ڏيس. راڳ جو نه فقط شرقيين، پر ماھر، مون کي به راڳ سان ٿورو گيتو شوق، جي ڪنهن راڳ جو ڌڪو ٺڪرندڙ ته ٿيل کي طلبو ڪري،

ان راڳ کي آلاپيندو. پوءِ تانون هڻندو- پلٽا هڻندو- سرگم ڪندو- تان جو بلبپت کان درت تائين وڃي پهچندو. آواز ساڻ ڏئي يا نه- ڪنگهي، نڙي صاف ڪري، وري ڪوشش ڪندو. فن جو چاهيندڙ هو. آسڪروائڊ چيو آهي ته ”جنهن تي موسيقي اثر نه ٿي ڪري ان جي انسان هجڻ ۾ مون کي شڪ آهي.“ جي ان چوڻيءَ تي اعتبار ڪجي ته ڏاڏو نه فقط انسان پر سپر انسان هو.

ڏاڏي جو پيار به انتها تي هو، ته نفرت به انتها تي. ڪاوڙيو ته ماءُ پيڻ کان شروع ڪندو ۽ پرچندو ته بابا، سائين، لالا، مٺا، ساڻ مخاطب ٿيندو. سڀني دوستن سان ڪڏهن نه ڪڏهن، ڪٿي نه ڪٿي ڪاوڙيو پر مون کي سندس ڪاوڙ ياد نه آهي. سندس خاص لفظ هو ”يهودي“. جنهن کي يهودي چيائين، سمجهو ته سندس ساهه ۾ سميل آهي. وفات کان ٿورا ڏينهن اڳ مليو. شوڪت جمائي ان عرصي ڏاڏي کان ڪجهه پري پڙي هو، نياپو موڪلياڻيس ته ”ان يهوديءَ کي چئو ته منهن ته ڏيکاري.“ شوڪت جو يهوديءَ جو لفظ ٻڌو ته ڪاوڙ ٿي ڪاٺور ٿي ويس.

مڙس ڏيا وارو هو، سنگت ۾ سر به حاضر ۽ جي بگڙيو، ته پنهنجي چواڻيءَ ان جا لاهه ڪڍي ڇڏيندو. ڪرڙو ٿيو، هر ڪو ڪاٺس ڪوڪائيندو، ڇو ته منهن تي چوڻ کان ڪڏهن به نه ڪٽائيندو هو.

هڪ ڀيري، هڪ ڊپٽي ڪمشنر کي ڀيري ڪورٽ ۾ ”تنهنجي ماءُ“ ”تنهنجي پيڻ“ چوندي پيپر ويٺ وڙهي ڪڍيائين. مٿس ڏکيا وقت آيا. خونن جا ڪيس ٿيا. آفيسرن جا ڌڙڪا مليا. پر ڏاڏو اهوئي ڏاڏو. نه ڪڏهن تهڪ ڏيڻ کان وانجهو ٿيو. نه ئي سندس ڏيا، رعب تاب ۾ فرق آيو. ساڳيا لائون ساڳيا چڱهه.

دنيا بدلجي وڃي پر ڏاڏو نه ڀڃي. پئسي جو اصل دشمن. چار ڏوڪڙ هڙ ٿيا، ته سنگت کي سڏيو، فونيون ٿينديون، ماڻهو ڀڄندا، نياپا ويندا. اوري پري ڇا دوست يار گڏ ٿيندا. بوتلون اينديون ڪڪڙيون روست ٿينديون، ڪونه ڪو گوپويا فنڪار هوندو. راڳ ٿيندو ۽ ڏاڏو سڄي رات نه ٽڪبو. ڪڏهن ڪڏهن فنڪار بدران دوستن کي ڏاڏي جو راڳ به ٻڌڻو پوندو هو.

ماڻهو ”شاهه خرچ“ ٿيندا آهن پر ڏاڏو ”شهنشاهه خرچ“ هو، ان ڪري سدائين قرض ۾ ورتل. ڪنهن کي قرض ڏيندو هو ته موتائي نه وٺندو هو. ان ئي اصول تي جي ڏاڏو پاڻ ڪنهن کان قرض وٺندو هو ته موتائن مناسب نه سمجهندو هو. اهڙوئي هڪ شخص مونوت آيو ته مان کيس سفارش ڪيان ته ڏاڏو سندس قرض موتائي. ڏاڏي وڏو تهڪ ڏيئي چيو، ”لا، ٻئي ڪنهن کي (گار) قرض موتايو اٿم جو هي دل ۾ ٿو ڪري.“

ڏاڏي جي رڳ رڳ ۾ راڳ هو. ان باري ۾ سندس فني باريڪين جي ڄاڻ سنڌ جي تمام ٿورن ماڻهن وٽ هوندي. ان ڪري هو راڳ جي معاملي ۾ بدذوق ۽ هرگز برداشت نه ڪندو هو. سنڌ جا توڙي ورهاڱي کان اڳ هند جا مشهور ۽ مکيه ڳائڻا سندس آڌر ڳائي چڪا هئا. ڏاڏي جي ان ذوق جي انتها جي خبر هيٺين ڳالهه مان پوندي.

ڏاڏي ڪنهن خوشيءَ جي موقعي تي راڳ جي دستوري محفل ڪئي ۽ ان ۾ چند باذوق دوستن کي سڏيو. هڪ ڳائڻي ڏاڏي جي معيار تي پوري هئي، پر پڌندڙن ۾ ايڏو ذوق نه هو جو هو فني باريڪين کي سمجهي سگهن ۽ کيس داد ڏين. ان کانپوءِ ٻي ڳائڻي آئي جيڪا ڏاڏي جي لاءِ قطعي طور گهٽ درجي جي هئي پر عام پسند جي هئي. محفل جي حاضرين مان ڪن ان کي

وڌيڪ دادا ڏنو. ان تي ڏاڏو باهه ٿي ويو ۽ انهن کي محفل مان اٿاري ڇڏيائين. چيائين، ”فلاڻا فلاڻي جا پٽ، توهان کي ڪهڙي خبر راڳ جي.“

ڏاڏي جي هڪ سئنيما به آهي. هن انگريزي فلم هلائڻ شروع ڪئي ته اسان کي فون تي دعوت ڏني سڏائيندو هو ته ”فرسٽ ڪلاس فلم اٿو، مارننگ شو تي ضرور اچجو.“ پوءِ دوست وڃي پهچندا، قرب سان باڪس ۾ ويهاريهندو. گهران بجليءَ جو پڪو موڪليندو. ٽڏيون بوتلون موڪليندو ۽ فلم پوري ٿيڻ ٿي پاڻ ايندو ۽ راءِ پڇندو.

اسان اڳ ۾ ئي صلاح ڪري ڏاڏي کي چونڊاسين، ”ڏاڏا ردي فلم هئي تو اسان جو اجايو تائيم خراب ڪيو.“ پوءِ ته ڏاڏي جي حالت ڏسڻ وٽان هوندي هئي، چئي: ”سڏيون به، بوتلون به پياريون، پوءِ به فلم ردي هئي، مفت جي هئي نه. جي پئسا پري ڏسو ها، ته سٺي لڳيو ها.“

هڪ دفعي مون وٽ آيو ته مون پارس کي (جيڪا ان وقت چئن پنجن سالن جي هئي) سمجهائي ڇڏيو، جيئن ڏاڏو اسان وٽ آيو ته پارس چوڻ شروع ڪيو، ”ڇاچي جي سئنيما ڪني.“ ان تي ڏاڏي وڏا ٽهڪ ڏنا ۽ چيائين، ”چو نه بابا، مفت جي سئنيما جو اٿو.“

فلم سان به ڏاڏي جو ڏاڍو لڳاءُ هو. فلم ايڪٽر زيبا، محمد علي، نورجهان الائي پيا ڪهڙا. ڏاڏو ساڻن ياري ضرور رکي. مانيون ڪارائين، گهمائين ڦيرائين. سندن ذاتي ڪم ڪري. هو به موٽ ۾ ڏاڏي کي اوترو ئي قرب ڏيندا هئا.

فلم ٺاهڻ جو شوق به ٿيس (مومل راڻو پئي ٺاهيائين). مون کي حڪم ٿيو ته گانا لکان.

ميوزڪ ڊئريڪٽر سڏائي، رات جو مجفل مچائي، ڏن

هارمونيم تي وڄائي چوندو هو، ته لک ۽ ان ماحول ۾ منهنجي قلم به وهي ويو. گانا پورا ٿيا، رڪارڊ ٿيا. چي، هاڻي اسٽوري ۽ ڊائلاگ لک. مان سستي ڪرڻ لڳس، اوچتون فون ايندي، ڏاڏي جي طبيعت ڏاڍي خراب آهي، اچي ڏسي وڃينس، ۽ تڪڙو تڪڙو پهچندس، ته ڏاڏو تهڪ ڏئي ملندو. ڪمري جو در بند ڪري، ڪاغذ قلم ڏئي چوندو: ”اسٽوري لک“ ۽ ائين شايد هفتي ٻن ۾ سڄو ڪم پورو ڪرايائين. پوءِ آيا ڊئريڪٽر، هڪڙو، ٻيو، ٽيون. هوٽلن ۾ ڪمرا رزرو خدمتون چاڪريون، ڪم ڪجهه به نه. ڏاڏي ان فلم ٿي ايترو ته خرچ ڪيو جو ٽي فلمون ته راهه جون ٺهي وڃن ها. هر ڊئريڪٽر اچي اسٽوري پڙهي، ايڊوانس وٺي، سيتن لاءِ هدايتون ڏئي ڪم ٿي ويندو هو، وري ڏاڏو ٻئي ڊئريڪٽر جي تاڙ ۾.

فون ايندي: ”فلاڻي تاريخ لاهور ۾ پهرين سيٽ تي شوٽنگ ٿيندي، تنهنجي هوائي جهاز ۾ سيٽ رکائي اٿم، تو کانسواءِ سيٽ تي نه ويهيو. ضرور هلجانءِ.“ ۽ مان سامان ٻڌي ويٺو آهيان. ڏاڏو ڪم. هڪ دفعو. ٻيو دفعو. ٽيون دفعو. آخر مان به سمجهي ويس. ڏاڏو پروگرام ڏيندو هو ته ان ڏينهن مان ڪونه ڪو ٻيو پروگرام رکي ڇڏيندو هوس. ڏاڏي کي مومل راڻي جو ايڏو خفت هو، جو هر آئي وئي کي شروع کان جو اسٽوري ٻڌائڻ شروع ڪندو هو ته آخر تائين ٻڌائي ويندو هو. اها به ائڪشن سان: هاڻي راڻو اُٿي ٿو، مومل جي آڏو بيهي ٿو ۽ چوي ٿو ”مومل.“ پوءِ مومل فلاڻو گانو چوي ٿي، پوءِ ٽيبل تي طبلو وڄائيندو سر سان شروع ٿي ويندو. ”جيءَ کي ڏئي جهوري.“ ڏاڏي شاهه کي مومل راڻي جي اسٽوري، ڊائلاگن ۽ گانن سميت برزبان ياد ٿي وئي هئي. مومل راڻي جي سلسلي ۾ ڏاڏي ائڪٽر به ڀرتي ڪيا هئا. اهو هڪ وڏو قصو آهي ته هن هوٽل ۾ چار پنج ڪمرا رزرو ڪرايا.

ڊئريڪٽر پاڻ ۽ مان انٽرويو وٺڻ وارا هئاسي، رڳو انٽرويو وٺڻ تي خرچ ان سستائيءَ جي زماني ۾ پندرهن ويهه هزار آيو. آخر ۾ هيرو هيروئن، جيڪي چونڊيا ويا، تن جي شادي نه مومل راڻي جي ڪلاسيڪي ڪهاڻي ۾ ممڪن هئي، نه ئي وري فلم اسڪرين تي، پر حقيقت ۾ انهيءَ ”مومل“ ۽ انهيءَ ”راڻي“ شادي ڪري ڇڏي ۽ فلم ۾ ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪيائون.

ڏاڏو ايترو ته فرئنگ هو جو لکي نه ٿو سگهان. هر اها ڳالهه، جيڪا اسان توهان رڳو پنهنجي زال يا رازدان دوست سان ڪيون، سا پري ڪچهريءَ ۾ چئي ڏيندو هو. پنهنجي هجي يا پراڻي، گهرو نازڪ مسئلو هجي، يا پنهنجي ڪنهن تازي عشق جو. مون سان ته راز سليندو هو، اهي جيڪي سندس ان فرئنگ ڪچهريءَ کان به اونهان هئا. آخر تائين حسن پرست هو. گوڏا ڪم ڪرڻ کان جواب ڏئي بيٺا، ته به همراهه جي دل جوان هئي. وجع مفاصل Rheumatism سندس گوڏن تي به حملو ڪيو، پر سندس دل ۽ دماغ جو وار به ونگو ڪري نه سگهي. ڏاڏو سدا بهار، سدا جوان، شخصيت هو.

ڪي چون ٿا ته ڏاڏو، قائم علي شاهه جي ڪري ئي ٺهيو. اها اسان کي خبر آهي ته ڏاڏي جو سياست سان پري جو واسطو به نه هو. اليڪشنون وڙهائين، لڄيل مان به اليڪشن کٽيائين. سياست ۾ به آيو پر ”سياسي جانور“ نه هو. سڌو سنئون انسان هو. قائم علي شاهه وزير ٿيو ته به اهو ڏاڏو ۽ جي قائم علي شاهه لٿو ته به ڏاڏي شاهه جا ساڳيا رنگ ساڳيا روپ.

ڇيائون ڪراچيءَ اسپتال داخل آهي Serious آهي. سوچيم ٻئي هفتي ڪراچيءَ وڃان ٿو، ملي ايندو مانس، مهلت ئي ته ڏنائين. هتي موٽي آيو بنا ساهه جي، بنا حياتيءَ جي. ماڻهو گڏ ٿيا. غريب، نادار وڏا ماڻهو ٿورا، سي به مصلحتاً. پرويز ۽ جاويد

اوچنگارون ڏئي رنا. مون به سڏڪا روڪي کين چيو، ”مڙس جا پٽ آهيو، مڙس ٿيو.“

اڃان به لڳي ٿو ته ڏاڏو، وارن بنا مٽي، سنهين ڪٽريل مڇن، پيريل منهن، سنهڙن چپن ۽ موهيندڙ مرڪ سان مون ڏي ٺهاري چوي ٿو:

”يهودي ڪاٿي آهين، ملين ئي ڪونه ٿو.“

پلا، ٻڌايو ته مان ساڻس ڪيئن ملان!

مائٺ لعل

۱۹۶۳ع جي آخر ۾ خيرپور اچي وسايو، هتي ڪي ادبي دوست ٿي نه مليا. حيدرآباد جهڙي ادبي مرڪز مان لڏي اچڻ کان پوءِ هتي ڄڻ سڄ پئي نظر آئي. غياث جوڻيجو ممتاز ڪاليج ۾ ليڪچرار ٿي آيو. ڪڏهن ڪڏهن مون وٽ ايندو هئو ته ڪجهه ادبي اڄ لهندي هئي، نه ته سڪروچي شيخ اياز، رشيد پٽيءَ ۽ فتاح ملڪ سان ڪچهري ڪري، ادبي اڄ جو بلو ڪبو هئو.

هڪ ڏينهن غياث مون وٽ هڪ سباجهڙي، گهنڊي وارن ۽ ڊگهي وريل نڪ واري نوجوان کي وٺي آيو. ۽ واقفيت ڪرايائين، ”هيءُ آهي مائٺ لعل محمد“. ڳالهه ٻولهه ٿي. منڙو لهجو. وسيع ۽ کليل دماغ آزاد خيال. ادب جو سٺو اڀياس، جديد ادب جو شوقين. ڄڻ جنهن ساٿيءَ لاءِ خيرپور ۾ ٻاڙيو ويٺو هيس اهو ملي ويو. غياث کي چيم، ”ڪمال آهي. هيترا ڏينهن تو جهڙي دلبر ماڻهوءَ کي مون سان نه ملايو. هاڻي اها تنهنجي ديوتِي آهي. ته هن کي روز مون وٽ وٺي اچين.“

غياث اها ديوتِي پوري ڪئي اتي نه، پر لعل سان ملڻ روزانو معمول ٿي ويو. هو پاٽ جي جوڻيجن مان هئو، جن سان اسانجي ”انين پيرڙهي اٺ جي ماڪوڙو ماسات“ واري لڄ لڳي. انڪري پئي هڪ پئي کي ”مائٺ“ ڪري چوندا هياسين. ان وقت جي خيرپور اڃا ”رياستي“ ماحول جي اثر هيٺ هئي.

ماڻهو سرڪار جي مخالف کي ائين عجب مان ڏسندا هئا ڇڻ ڪو پولار مان ماڻهو آيو هجي. سياست ۽ جديد ادب منع ٿيل ميوو هئا. پر مائٽ لعل هر معاملي ۾ مون سان گڏ. ادبي سنگت جي تنظيم هجي، اياز جي ڪتاب تان بندش لاهڻ لاءِ مهر هجي. جشن روح رهاڻ هجي، يا سچل سرمست جي ورسي. هر معاملي ۾ مون سان گڏ. بلڪ مون کان به اڳتي، سڀني ادبي دوستن جو لاڏڻو ٿي پيو.

رشيد پٽي، ربابي، فتاح، اياز، امداد، نياز همايوني، حميد سنڌي، الطاف سڀ دوست وتن ”مائٽ لعل“ ”مائٽ لعل“ ڪندا. هيءُ به سڀني کي وٽي ”مائٽ“ ”مائٽ“ ڪندو. تان جو الياس عشقي به جڏهن وڃوس ته پڇندو ”مائٽ ڪهان هي.“

روزانو صبح جو مونوٽ ايندو. منهنجي ٽيبل ڀرسان رکيل آرام ڪرسيءَ تي ويهندو. ڳالهون ٻولهيون به هلنديون ته مان مريض به ڏسندو ويندس. وڙت تي وڃڻو پوندو ته کيس به ٽانگي تي وهاري وٺي ويندس. ايتري جدائي به نه سهي سگهبي. اها ڪچهري اڌ رات تائين هلندي.

خيرپور ۾ هادي بخش لاڙڪ، مائٽ لعل، ۽ باقر شاهه نه ملن ها، ته مان ڇٽو ٿي پوان ها.

۽ اهڙيءَ طرح، لعل اسانجي گهر جو ڀاتي ٿي ويو. قمر سان شادي ٿي. ڀائي امير، شاهد، ۽ ارشد (لعل جا پٽ) جيڪي ان وقت ٻار هئا، ڄڻ اسانجي ڪٽنب ۾ شامل ٿي ويا. اسانڪي اڃا ٻار نه ڄاڻو هئو، انڪري ننڍڙن ٻارن جي سڪ لعل جي ٻارن مان لهندي هئي. ۽ لعل ۽ مان سڄو ڏينهن، ويندي اڌ رات تائين گڏ هوندا هئاسين. ادب، سياست، ون يونٽ ٽوڙ تحريڪ، جيئي سنڌ تحريڪ، ادبي سنگت، بزم صوفياڻي سنڌ؛ سڀني معاملن ۾ گڏ.

’مائن لعل جي ڪري ئي، پاييءَ امير جي پائرن سان تعلق ٿيو. جيڪو اڄ تائين قائم آهي. شوڪت جمائي، اڄ تائين چڻ اسانجي گهر جو پاتي آهي. سندس پائرن، نصير، مظهر ۽ لياقت، سندس پيڻ نسيم، سڀ چڻ پنهنجا آهن. لعل جا پنهنجا پائرن، باز محمد، نظر محمد ۽ تاج محمد ڏاڏا پيارا آهن.

مائن لعل نه فقط سڄو سنڌ دوست هئو. پر هڪ پرخلوص ۽ خاموش ڪارڪن پڻ. سندس خدمتون ان ڄاڻيون ۽ ان ڳاڻيون رهجي ويون آهن جو هن کي شهرت جي شوق کان وڌيڪ سنڌ سان محبت هئي.

هن جي طبيعت ۾ ڏاڍي Sharpness هئي. اهڙو حاضر جواب هئو جو هر ماڻهوءَ کي لاجواب ڪري ڇڏيندو هئو. ڪلندو ۽ ڪلائيندو هئو. هڪ دفعي هڪ اردوءَ جي صحافيءَ بٽاڪ هنئي ته ”ٻه دفعا پير پاڳاري ڪار موڪلي ته مون وٽان ٿي وڃ. مون ٻئي دفعا موٽائي ڇڏي.“ ان تي لعل محمد ٻانهون ٻڌي چيس ته ”منهنجو هڪڙو ڪم آهي. اهو ته ڪرائي ڏي.“

ان صحافي ڏاڍيءَ وڏائيءَ مان چيو ته ”ڇڻو ڪهڙو ڪم آهي.“ ”مون کي فنانس منسٽري وٺي ڏي.“ لعل محمد سنجيدگيءَ مان چيو ۽ ان تي ويٺل وڏا تهڪ ڏنا، ۽ بٽاڪي صحافي چپ ٿي ويو.

لعل جي اها ڪلمڪ فطرت سڄي عمر قائم رهي. گهڻو عرصو بيرزگار رهيو. عمر جي آخري حصي ۾ موتمار بيماريءَ جو شڪار ٿيو. پر کليل ۽ ڪلائڻ جي پنجر نه ڇڏيائين.

هن پنهنجي زندگيءَ ۾ ذاتي معاملن کي هميشه ان گنيپر Non Serious ڪري ورتو، ۽ انهن کي کلي لنوائِي ڇڏيندو هئو. بيروزگاري هجي، موتمار بيماري هجي، خانداني جهڳڙا هجن. انهن سڀني معاملن ۾ هو ڪڏهن به سنجيده نه ٿيو. پر جي ڪوبه

قومي معاملو هوندو، سنڌ ۽ ان جي ماڻهن تي ڪا مصيبت آئي، ته مائٽ لبل جي ننڊ ڦٽي پوندي. مونکي ياد آهي ته اهڙن وقتن تي هن راتين جون راتيون اوجاڳو ڪڍيو.

خيرپور ۾ جنهن بئنڪ ۾ ملازم هئو، اها کڻي پيشي، پاڻ بي روزگار ٿي ويو. برطانيه ويو ته اتان ڪا اڪائونٽنسي ۾ ڊگري وٺي اچي. اتي حالتون به ناسازگار رهيون، ۽ پاڻ به ان گنپير هئو، (جيئن سندس خطن مان ظاهر آهي). انڪري ائين ئي، بنا ڊگري وٺڻ جي موٽي آيو. برطانيه ۾ سمورو وقت افراتفريءَ ۾ گذاريائين. اتي به کيس سنڌ جو ڏاڍو اونو هئو. (جيئن سندس خطن مان ظاهر آهي). برطانيه ۾ رهندڙ سنڌين ۾، لعل پهريون هيو، جنهن جيئي سنڌ تحريڪ کي برطانيه ۾ شروع ڪيو. برطانيه ۾ سندس وقت تنگدستيءَ ۾ گذريو. هٿ جو سخي هئو. شاهه خرچ. دوستن يارن توڙي تخريڪ تي سڀ ڪجهه لڻائي ڇڏيائين. سڀي عمر سوانح محبت جي ٻئي موڙي نه ڪمايائين. قرض ڇڏي ويو. سندس سالي، شوڪت جمائيءَ سندس اولاد جي پرگهور لڏي، جيڪو هاڻي اچي پاڻ ڀرو ٿيو آهي.

ڪتابن سان عشق هيس. ڪو نئون ڪتاب بازار ۾ آيو ناهي، لعل خريد ڪيو ناهي. سنڌي هجي، اردو هجي، توڙي انگريزي. ۽ ڪتاب پڙهي به جلدي وٺندو. راتين جون راتيون جاڳندو، پر ڪتاب پڙهي پورو ڪندو. نه ته اڻ ٿڻ ٿي پوندس. ڪتاب نه رڳو پڙهندو هئو پر ”هضم“ به ڪندو هئو. سڄي عمر ڪتابن ۾ پڙهيل ڳالهين کي ياد رکيائين ۽ ڪنهن به وقت، ڪهڙي به ڪتاب تي بحث ڪري سگهندو هئو. اهڙو تيز ۽ ديرپا حافظو مون ٿورن ماڻهن ۾ ڏٺو.

ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ سانڍيندو ڪونه. زوريءَ هن هن، تو مون کي ڏيندو ته پڙهي ڏسو. ڏنائين ته پوءِ موٽي مليس ته واهه نه

ته گهرندو به نه.

برطانيه کان موتي آيو. وري يي روزگاري. خوشامد يا منت ميڙ ڪرڻ وارو هيءُ ڪونه هئو. خودداري منجهس حد درجي جي هئي. وٽس پيار، محبت ۽ ذهن کان سواءِ ٻي ڪا وٽ ڪونه هئي. پهريائين نيڪا ڪنيائين. ان ۾ نيڪيدارن واريون ”اتڪلون“ ڪم نه آڻڻ ڪري ڪامياب ٿي نه سگهيو. ٽرانسپورٽ ۾ نوڪري ڪيائين. اتي ڪجهه ڏينهن ٽڪاءُ ٿيس. پر هئو سڪيءَ پگهار تي، اسسٽنٽ مئنيجر نه رشوت نه بي ايماني. مڇي مانيءَ ۽ اچي ڪپڙي وارو گذر.

لعل پهريون ادبي شخص هئو جيڪو حساب ڪتاب جو ماهر هئو. هونءَ ته اديب ۽ ادب دوست حساب ڪتاب کان ونءُ ويندا آهن، ۽ حساب ڪتاب جا ماهر ادب کان. پر لعل ۾ ٻئي ڳالههون هڪ وقت موجود هيون ڪجهه - الر ضياءُ الله غلام عليءَ سان انڪر-ٽئڪس جي پريڪٽس پڻ ڪيائين، سيمائي طبيعت اتي به ٽڪاءُ ڪرڻ نه ڏنس.

پيپلز پارٽي چڙهي، ته قائم علي شاهه وزير ٿيو. لاڙڪ هادي بخش ۽ قائم علي شاهه، توڙي غوث علي شاهه، ٽئي منهنجا ۽ لعل جا دوست هئا. سياست هنن کي الڳ ڪري ڇڏيو. هڪ پاسي لاڙڪ ۽ قائم علي شاهه پيپلز پارٽيءَ ۾ ته ٻئي طرف غوث علي شاهه مسلم ليگ ۾. پر مائٽ لعل سڀني سان هڪ جهڙو. ڇو ته هو پڪو قوم پرست هئو. هن لاءِ اهي ٻئي پارٽيون ڪا معنيٰ نه رکنديون هيون. انڪري سياست لاءِ سنگت ڇڏڻ هن لاءِ اجايو هيو.

قائم علي شاهه لعل کي پنهنجو Private Secretary ڪري رکيو. اهو زمانو هيو، جو لعل سياسي ميدان ۾ اڀري ها، ته الائي ڪٿي ڇيهه ڪري ها. سندس ذهن، قابليت ۽ دانش هر وزير

کان گهڻو گهڻو اڳتي هئي. پر هن مصلحت پسنديءَ کان پري رهي، رگو نوڪري ڪئي. سندس انگريزيءَ ڊرافٽنگ ڪمال جي هئي، جنهن جي ڪري قاهر علي شاھ جو گهڻو بار ڍرو ٿي ويو.

ان زماني ۾ هو ڪروڙ ٺاهي پئي سگهيو؛ پر نه زمين ٽڪرو، نه بنگلو، رگو هڪ پلاٽ (جيڪو ملازمت دوران پوءِ بئنڪ کان قرض کڻي ورتائين، جنهن جون قسطون فوت ٿيڻ تائين به ادا نه ڪري سگهيو هيو).

۱۹۸۰ع ۾ مائٽ لعل کي هاضمي جي تڪليف شروع ٿي. جون ۱۹۸۱ع ۾ انگلنڊ وڃي آپريشن ڪرايائين. لُڪيءَ-Oesopha gus ۾ ڪجهه خرابي هئي، ۽ رپورٽ آئي ته ڪئنسر نه آهي. آپريشن ڪرائي موٽي آيو. ڪجهه ڏينهن طبيعت بهتر هيس. ان کان پوءِ وري تڪليف شروع ٿيس. سخت کنگهه ۽ بلغم. ان سان گڏ ڪمزوري. هيءُ هڻو ڪٽو جوان ويو ڳرندو. رگو چمڙي ۽ هڏا وڃي بچيو. ماس غائب، پر تڏهن به خوش طبعي هٿان نه ڇڏيائين. جڏهن به ملندو، کلندو ۽ کائيندو. آخر تائين ڪتاب ۽ موسيقي، ٻنهي شوقن سان نڀايائين. خيرپور ايندو ته ڪو نه ڪو تازو ڇپيل ڪتاب ساڻ هوندس. يا ڪا نئين ڊڪٽل سنڌي ڪئسيٽ. ڪافي دير مون وٽ ويٺو رهندو. يا ڪتاب تي بحث ڪندو، يا ڪئسيٽ لڳائي موسيقيءَ جو مزو ماڻيندو. مائٽ لعل انهن ٿورن ماڻهن مان هئو جن کي موسيقيءَ جو نه رگو سلجهيل ذوق هوندو هئو، پر چڱي ڄاڻ پڻ هوندي هئي.

ڊسمبر ۸۱ ۾ ٻيهر لنڊن ويو. ۽ آپريشن ڪرائي موٽي آيو.

۱۹۸۲ع جي جون ۾، ڪراچيءَ کان موٽندي، دل چيو ته لعل وٽان پيرو ڪندو وڃان. اڳئين دفعي مليو هيو، ته سباجهي ۽ ٺاڻي لهجي ۾ چيو هيائين ”مائٽ؟ حيدرآباد اچين ته ضرور منهن ڏيکارجانءِ.“ هونءَ به اهو ناممڪن هيو، ته مان حيدرآباد وڃان ته

مائٽ لعل سان ملڻ کان سواءِ موٽي اچان. پر هن دفعي لعل جي لهجي ۾ ڪا ٻي معنيٰ سمايل هئي. سو جڏهن ڪراچيءَ مان موٽندي حيدرآباد لعل جي گهر ويس، ته ڏنر ته ڄڻ وڃڻ جي تيارين ۾ هئو. اڪيون ڏرا ڏيئي ويون هيون. گل، جي اڳي ڇڙيل هئا اهي اندر پيهي ويا هيا. هڏن جي پڇري مٿان ڪل چڙهيل هئي. ماس جو نالو ئي نه هئو. ڊرپ چڙهيل هيس. ان حال ۾ به تهڪڙا لڳائي ويٺو هيو. هن سان چرچو هن سان پوڳ. مونکي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. پهرين سوچيو هيم ته گهڙي ڪن ملي خيرپور هليو ويندس. پر اها حالت ڏسي ٻه ٽي ڪلاڪ ترسي پيس. ڳالهين ڳالهين ۾ چيائين ته ”مائٽ تنهنجو“ خير محمد هيسباڻيءَ جو ڪلام“ چيو آهي. ان جي ڪاپي ته ڏيندو رڃ“. اهو ڪتاب ادبي بورڊ وارن چيو هيو. سچل جي ميلي تي ان جو مهرت به ٿيو هيو پر مان ان سال ميلي تي نه وڃي سگهيو هيس، جو سرمد، گوڏي جي فريڪچر سبب اسپتال داخل هئو، ۽ مان ساڻس ڪراچيءَ ۾ رهيل هيس. اهو ڪتاب ڇپيل حالت ۾ اڃان تائين مون به نه ڏٺو هيو. لعل جي خواهش ڏسي، مون کيس چيو ”مائٽ اجهو ٿو تولا آڻيان“. سڌو ڄام شوري ادبي بورڊ جي آفيس آيس. هنن چيو ”ڪجهه ڪاپيون اسان درازن موڪليون هيون. اهي اتي ورهائجي ويون. باقي اڃا تلڪ چاڙهيءَ تي پريس ۾ بائبنڊنگ ۾ پيل آهن.“ اتان تلڪ چاڙهيءَ بورڊ جي پريس تي آيس. انهن کان يڪدم ٽي چار ڪاپيون بائبنڊ ڪرايم، ۽ آليءَ بائبنڊنگ سان ڪاپي مائٽ لعل کي ڏنر. لعل کي ڪتاب ڏيڻ وقت ڏنر، ته سندس نبل منهن تي خوشيءَ جي ريڪا جهلڪا پئي ڏنا. مان به مطمئن ٿي ويس، ڇڻ ان ننڍڙي خوشيءَ ڏيڻ سان مون مائٽ لعل جي وڏي، ميار کان پاڻ کي اجو ڪيو.

خيرپور موٽي. يس ٻه من ۾ ان تڙ هئي اهو ڄاڻندي به، ته

مائٺ لعل جا هيءُ آخري ڏينهن هئا، من ۾ هڪ آس ڪر پئي
ڪنيو ته نه، مائٺ لعل ٻڃي ويندو. ٻڃي سگهي ٿو. ڪوڙا خيال.
ڪوڙا آسرا. ٽئين چوٿين ڏينهن فون آئي ته مائٺ لعل آهي ئي
ڪونه.

صبح جو وقت هيو جو فون آئي. منجهند ڌاري نڪتاسين.
ٽين چوٿين ٻڃي حيدرآباد پهتاسين. اسان کان اڳ ۾ ئي مائٺ لعل
مٽيءَ جو ملڪ وسايو. منهن ڏسڻ ۾ نصيب نه ٿيو. ٻئي ڏينهن
صبح جو موٽي آياسين. شوڪت، جيڪو آمريڪا هئس، ٻئي
ڏينهن پهتو. ان فون تي روڻهارڪي آواز ۾ چيو. ”مائٺ. منهنجي
اچڻ تائين به نه ترسيئو.“

مون چيو ”مائٺ، منهن ڏسڻ ۾ نصيب نه ٿيو. هاڻي ڪنهن
جي لاءِ ترسئون؟“ لعل هيو ته قائر علي شاهه جو سابق
سيڪريٽري، پر غوث علي شاهه به سندس قبر تي اوچنگارون
ڏئي پئي رنو.

مائٺ لعل جيڪي خط مونکي ۽ ٻين دوستن کي لکيا انهن
لاءِ نه سندس خواب خيال هئو، ۽ نه مونکي ئي پڪ هئي ته شايع
ٿيندا. اهو اسانجي پياري دوست شوڪت جمائيءَ جو وڙ آهي،
جو هيءَ دائريءَ ۾ خط اشاعت هيٺ اچي رهيا آهن. شوڪت، لعل
جي حياتيءَ ۾ ٽوڙي کائڻس پوءِ پئي هڙان ۽ وڙان سندس پيار
جي موت، ۽ پنهنجي پيار جو ثبوت پئي ڏنو آهي.

هيءُ خط ۽ دائري بنا ڪنهن تصنع جي آهن ڇو ته هيءُ
شايع ٿيڻ لاءِ لکيل ناهن. انڪري هنن ۾ جيڪو ڪجهه به لعل
لکيو آهي، اهو هن جي اندر جو اڌمو آهي. اهو اڌمو جيڪو
ڪنهن به ناهه ٿوه يا مصلحت آميزيءَ کان پاڪ آهي.

هن دائريءَ جو شروعاتي حصو طارق اشرف جي ”سهڻيءَ“ ۾
ڇپيو هئو، ۽ ڏاڍو پسند ڪيو ويو، پر لعل پوءِ وڌيڪ ڇپرائڻ

نه چاهيو. هاڻي به ڏاڍيءَ ڪوشش کان پوءِ سندس ڪاغذن مان ڳولي هيءَ دائري هٿ ڪئي ويئي آهي.

برطانيه ويندڙ ادبي دوستن مان ذري گهٽ هرڪو دائري يا سفرنامو لکندو آهي، ۽ ذري گهٽ هر هڪ انگريزن کي بي غيرت ۽ بي حياءِ، ۽ پاڻ کي جتو ستو ظاهر ڪندو آهي. ايئن لکندو آهي ته مان شراب ۽ عورتن کان پري رهيس. پر لعل اها منافقي نه ڪئي آهي. اتي جي هر شي جيئن آهي تيئن پيش ڪئي اٿس، ۽ پاڻ کي به ان جو حصو بنايو. اٿس. ان لحاظ کان هيءُ ڪتاب نه فقط اهم آهي پر وڏو ڪتاب پڻ آهي. انگريزن جي باري ۾ سندس اڪثر رمارڪ هڪ طرفي سوچ جو نتيجو آهن، جيڪي هن Frustration جي حالت ۾ ڏنا آهن. مون اها ڳالهه کيس سندس زندگيءَ ۾ به چئي هئي، جنهن جو پاڻ هڪ خط ۾ به ذڪر ڪيو اٿائين.

هيءُ ڪتاب منهنجي لاءِ ته ڏاڍو قيمتي آهي، جو اهو منهنجي هڪ پياري ۽ مٿڙي دوست جي مٿڙي ياد آهي، پر پڪ اٿم، ته سنڌي ادب ۾ اهو ڪتاب هڪ اهم اضافو ٿيندو، چو ته سنڌيءَ ۾ اهڙا ڪتاب تمام ٿورا آهن جن ۾ خالص جذبا آهن، ۽ جيڪي ڪنهن مصلحت آميزيءَ ۽ منافقيءَ کان پاڪ آهن. (لعل جوڻيجي جي ڪتاب انگلنڊ ۾ اڍائي سال جو مهاڳ)

ڊئزي

ميدیکل کاليج جي زندگيءَ ۾ نرسون هڪ اهم شعبو آهن. اسان جي شاگرديءَ جي زماني ۾ اهو شعبو تهائين اهم هو جو چوڪرين جو تعداد تمام گهٽ هوندو هو. هر ڪلاس ۾ اٺن يا ڏهن کان مٿي چوڪريون نه هونديون هيون. انهن تائين پهچڻ ۽ رهائي رسائي ڪرڻ تمام ٿورن جو ڪم هو. گهڻي تعداد ۾ چوڪرا نرسن سان خوشگوار تعلقات پيدا ڪرڻ لاءِ ڪوشش وٺندا هئا. نرسون به اهڙيون پٿر دل نه ٿينديون آهن، هميشه مرڪڻ سندن عادت هوندي آهي. ڊاڪٽر سان ڳالهائڻ ۽ سندس ويجهو پوڻ سندن لاءِ فخر جي ڳالهه هوندي آهي ۽ نوان نڪتل هائوس آفيسر ته سندن لاءِ نعمت هوندا آهن، چوڻ ته هائوس جاب کانپوءِ ڊاڪٽر شادي ڪرڻ ۽ گهر وسائڻ لاءِ آتا هوندا آهن. نرسن جي Species ۾ به هر قسم جا نمونا هوندا هئا. ڪي سهڻيون من مهڻيون، گلاب جي گل جيان رنگ، ته ڪن جي مرڪ ۾ رابيل جي مهڪ، ڪن جي چال ۾ وچ جا زارڪا ته ڪن جا وار ڪڪرن جان ڪارونپار، ڪن جي اکين ۾ سچن موتين جو جرڪو، ته ڪن جو قد صليب جو قد. ڪي اهڙيون ويچاريون ڪوجهيون به هونديون آهن جن ڏانهن ڪو نهاري نڌو به نه هو.

انهن جون مايوس دليون ”اڱڻ پهاريان“ ۽ اکيون ”واٿون نهاريان“ جو مثال هيون. انهن مان هڪ ڊئزي به هئي.

ڊئزي ڇا هئي، رنگ پراڻي بورچيخاني جي دونهائيل پٽ جيان، جنهن تي ڏاڍيءَ فراخديءَ سان پائوڊر جو استعمال ائين

لڳندو هو، ڄڻ ان تي چوئي جو هڪ هٿ (ڪوٽ Coat) ڇاڙهي، پيو هٿ ڇاڙهڻ وسري ويو هجي. وار گهنڊيدار پر ضرورت کان وڌيڪ ۽ ٻنهي ڪلهن تائين پکڙيل جيئن جن ڪيڏ وارا خطرناڪ ڀوپا وارن کي ڪلهن تائين پکيڙي ڇڏيندا آهن. اڪيون ڄڻ ڀت ۾ به سوراخ، بت ضرورت کان وڌيڪ ۽ قد ضرورت آهر. چيلهه جي ور (Curve) جي بدران سڌي سنئين ليڪ.

صبح جو بس مان ڇوڪرا لهندا ته آسائيتون اڪيون ڪٿي بيٺي هوندي، ته من ڪو مونڏي ناهي، وارد ۾ جنهن هائوس آفيسر جي ڊيوٽي هوندي، ان تي حد کان وڌيڪ مهربان.

ڇانهيون پيارڻ، سندن هر حڪم جي پوئواري ڪرڻ (مريضن جي چارٽ تي لکيل ڊاڪٽر جي هدايتن کي اسپتال جي محاورن ۾ حڪم Order چيو ويندو آهي). ڊاڪٽر کي سرديءَ ۾ هيتو گرميءَ ۾ پڪي جي ڀرسان جاءِ ڏيڻ کان وٺي، سندن ڪپڙن، وارن اڪين جي تعريف ڪرڻ تائين وڃي پهچندي هئي. هوءَ سڄو سال اها ڪوشش ڪندي هئي ته هائوس آفيسر کي پنهنجي سمارٽ ۽ Efficient هجڻ جو يقين ڏياري.

هر سال، سندس وارد ۾ مقرر ٿيل هائوس آفيسر جي تعريف پنهنجي هاسٽل ۽ ميس ۾ شروع ڪندي هئي، اتان نرسن ذريعي هلي، سڄي اسپتال جي ڊاڪٽرن ۽ ٻئي اسٽاف تائين پهچندي هئي ۽ هر سال اهو اعلان ٿيندو هو ته ڊئري فلاڻي تي عاشق آهي، سندس رمارڪ ڪجهه اهي هوندا هئا:

”فلاڻو ڪيڏو نه سمارٽ آهي.“ ”ڪيڏو نه سنو آهي.“ ”ڪهڙا نه سهڻا ڪپڙا ٽوپائي.“ ”ڪيڏو نه ڪم ۾ ماهر آهي.“ وغيره. پوءِ ان کان اڳتي هلي، ”فلاڻو مون کي ڏسي ٿو.“ ”فلاڻو مون کي

پسند ٿو ڪري.“ تائين وڃي پهچندا هئا، تان جو وري نئين آيل هائوس آفيسر جو ٽرم پورو ٿي ويندو هو. ۽ ڊئزي وري ٻئي تي طبع آزمائي ڪرڻ شروع ڪندي هئي ۽ اڳئين لاءِ چوندي هئي، ”هو بيوفا هو.“ ”هوفلرٽ هو.“ هن کي ڪپڙن پائڻ جي به تميزا ڪانه هئي.“ هن کي ميڊيسن جي ڪا خبر نه هئي.“

جنهن سال اسان فائينل پاس ڪري هائوس سرجن ٿياسين (۱۹۶۰ع) ان سال سندس حصي ۾ هڪ سادو، ڊگهو ۽ شرميلو چوڪرو آيو، جنهن کي اسان ڊبل خان چوندا هياسين ڇو ته هن جي نالي ۾ اڳيان ۽ پٺيان خان هو. ڊئزيءَ معمول مطابق هن تي ڏورا وجهڻ شروع ڪيا پر هو ايترو ته سادو ۽ شرميلو هو، جو ڊئزيءَ اڳيان ڳالهائي ٿي نه سگهندو هو ۽ جي ڊئزي ساڻس ڳالهائيندي هئي ته سندس منهن تي شرم کان ڳاڙهاڻ اچي ويندي هئي، ان تي ڊئزي ويتر وڌيڪ ڏانهس چڪجي ويندي هئي.

دوست يار ڊبل خان کي ڪيترائي داويچ ۽ ڊائلاگ سيکاريندا هئا پر هيءُ همراه صفا چٽ هو، ڪوبه ٻوٽو ٻاري نه سگهيو، آخر هن جا اهي پرڪار ڏسي يار دوست صلاح ڪري هڪڙي پروگرام تي بيٺا.

ڊئزيءَ کي ڊبل خان جي غير موجودگيءَ ۾ پٽيون پڙهائڻ لڳا ته ويچارو ڊبل خان ڏاڍو شرميلو آهي، ۽ توسان سنئون سڌو ڳالهائي نه ٿو سگهي، ان ڪري هاڻي اسان جي ذريعي نياپا ايندا ويندا، پوءِ اڳ ۾ هڪ ٻئي سان پيار جو اظهار ٿيو، پلا نياپا آئيندڙ ۽ نيندڙ به اسان جا يار سو ڊبل خان جا ڊئلاگ دليان ٺاهي کيس ٻڌائيندا هئاسين. ڊبل خان کي به ان تي راضي ڪري ڇڏيوسين گهٽ ۾ گهٽ اسان جيڪو ڪيون، ان جي آڏو نه اچي ۽ ان جي ترديد نه ڪري. هلي هلي ڊئزيءَ کي پڪ ٿي ويئي ته

ڊبل خان سندس آخري منزل آهي، جنهن لاءِ هوءَ سالن کان
نهاريندي رهي آهي. هاڻي ڊبل خان به سندس آڏو مرڪڻ ۽
خاموش ويهي رهڻ شروع ڪيو، ڳالهائي سگهڻ اڃا سندس وس
۾ ڪونه هو. جڏهن ڳالهه اتي پهتي ته يارن پنهنجو اصلي پروگرام
شروع ڪيو. ڊڙيءَ کان ڇاءَ بسڪوٽ وغيره سان تواضع ته
هميشه ٿيندي هئي ۽ ان ۾ ڊبل خان ۽ ٻيا دوست، حصيدار هوندا
هئا پر هي پروگرام ڪجهه اڳڀرو هو.

هڪ شام، هڪ دوست ڊڙيءَ کي چيو ”ڊبل خان اڄ سڄو
ڏينهن ماني نه کائي آهي.“ ”ڇو؟“ ڊڙيءَ جا ترا ٿي نڪري ويا.
”ان ڪري جو اڃا ماني آڏو نه پهتو اٿس، ميس ۾ ماني بند ٿي
وئي اٿس.“ اسان دوستن به منٿون ڪيون اٿس پر هو مڃي ٿي
نه ٿو، اسان جي ماني نه ٿو کائي.“ دوستن ۽ منهنجي مانيءَ ۾
فرق آهي مان پنهنجي هٿ سان مرغي ٺاهي ايندس، ڏسجو ڪيئن
نه ٿو کائي.“ منهنجي هوندي هوبڪ کائي باقي مان ڇا لاءِ
آهيان؟“ ڊڙيءَ ڪجهه پشيمانيءَ سان چيو.

آخر فيصلو ائين ٿيو جو، جيئن ته ڊبل خان شرميلو آهي
انڪري هو اسپتال ۾ ماني نه کائيندو، ائين بدنامي به ٿيندي جو
سڀني کي خبر پئجي ويندي، سو ماني ٺاهي ڊڙيءَ اسان جي حوالي
ڪري. پوءِ اها ماني آئي ۽ ان کي ڊبل خان سان گڏ سڀني
دوستن کڏو. ٻئي ڏينهن جڏهن ڊڙيءَ ڊبل خان کان مرغيءَ جي
پسند اچڻ جي باري ۾ پڇيو، ته ڊبل خان ڪجهه شرمائجي
مرڪي ڏنو ۽ ڊڙيءَ کي پڪ ٿي وئي ته سندس محنت سڃاڻي
وئي آهي.

اٺين سڄو سال اسان جا دوست ڊڙيءَ کان ڊبل خان جي
نالي ۾ فرمائشون ڪري شيون وصول ڪندا رهيا ۽ سڄي سنگت
موجون ڪندي رهي.

هڪ ڏينهن هڪ دوست ڊئزيءَ کي چيو ”اڄ تو ڊبل خان جي قميص ڏئي؟“

”ڇو - ڇا ٿيو؟“ ڊئزيءَ ورائيو.

”عجب آهي ڊئزي، معنيٰ ته تنهنجي ڊبل خان ۾ ڪابه دلچسپي نه رهي آهي.“ ڊئزي ڊچي وئي چيائين ”خدا نه ڪري.“ هنن همراھ وڌيڪ چيو، ”اڄ ڊبل خان جي قميص بنا استريءَ هئي ان ڪري جو مائٽ غريب اٿس، هن وٽ رڳو هڪ قميص آهي، جيڪا ڏوٽي پاڻ استري ڪري پائيندو آهي ۽ ڪالهه استري ڪرڻ جو وقت به نه مليس ته ائين ئي پائي آيو.“ ته پوءِ مون کي سندس ڪالر جي ماپ ٻڌاء ته مان به ٽي قميصون وٺي ڏيانس.“ هن يڪدم پنهنجي ماپ ٻڌايس. ڊبل خان جي ڪالر جي ماپ ڪنهن کي ياد هئي؟

بي ڏينهن ٻه فرسٽ ڪلاس ريڊي ميڊ قميصون اچي ويون، جن کي ٻن دوست کي ڏنو ويو. هڪ جنهن ڪالر جي ماپ ٻڌائي، ۽ ٻيو اهو جنهن کي پوري آئي. ڊبل خان کي نصيب نه ٿي ڇو ته هو بت ۾ ڪجهه پريل هو. بهرحال ڊئزي روز پچندي هئي، ”هي نئين قميص ڇو نه ٿو پائي اچي؟“

جواب ملندو هيس، ”تنهنجي آڏو پائيندي شرمائي ٿو، تنهنڪري رڳو اسپتال کان ٻاهر پائيندو آهي.“

”هه مان قربان.“ ڊئزيءَ اکيون اڌ ٻوٽي چيو.

اهي دوست جن جي حصي ۾ قميصون آيون اهي به اسپتال ۾ پائي نه ايندا هئا، ته متان معاملو خراب ٿي وڃي.

هائوس جاب جو سڄو سال انهيءَ ڍنگ سان گذريو. سال پورو ٿيو ته ڊبل خان ڪاڏي، ڊئزي ڪاڏي ۽ ڊئزيءَ وري چوڻ شروع ڪيو ”بيوفا نڪتو“ ۽ وري نئين سال نئين شڪار جي ڳولا ۾ لڳي وئي.

ستن اٺن سالن کانپوءِ ڪراچيءَ ۾ هڪ اسپتال ۾ ملي، وهي
 ڪجهه موٽيل هيس پر جذبا اهي ئي جوان، مون جڏهن ڪانئس
 ٻڌيو ته ”هتي ڪو سمارٽ ڊاڪٽر ناهي؟“ ته هڪ ڊاڪٽر جي
 تعريف ۾ لڳي وئي، ائين چڻ اهو ساڻس سڀاڻي ئي شادي
 ڪرڻ وارو آهي ۽ مون کي لطيف جو بيت ياد اچي ويو:
 ڳوليان ڳوليان مَ لَهان، شال مَ ملان هوت،
 من اندر جي لوچ، مچڻ ملڻ سان مائي ٿئي.
 سو ڊڙيءَ جي من اندر جي لوچ به اڃا تائين مائي نه ٿي آهي.

عمر بورچي

رنگ ڪارو جهڙو ڪٺ، قد جو ڊگهو بت ۾ سنهو، وار رڳو وچ مٿي تي، لونڊڙين کان ۽ ڪنن جي مٿان - باقي کٽل. نڪ پيٽل، وات ننڍو ۽ ڇپ ٿلها، مڇون رعبدار ۽ وتيل، سدائين استري ڪيل ۽ قيمتي قميص شلوار ۾ "لڪن واريءَ لوڏ" سان نظر ايندو - اهو هئو عمر بورچي.

ڪاليج جي زماني ۾، (اڃا ڄام شوري واري ڪئمپس نه ٺهي هئي) هير آباد جي ڪرشنا هال جي هڪ کوليءَ ۾ رهڻ جي جاءِ ملي هئي. ادا جي هڪ انجنير دوست جي مهربانيءَ سان، مٿي انجنير جي آفيس هئي، ٻيءَ ماڙيءَ تي گهر هيٺ کوليءَ ۾ مان، انور اعوان سان گڏ رهندو هيس، ۽ پراسان ٿي انجنير جو بورچيخانو هئو جنهن ۾ عمر بورچي ڪم ڪندو هئو. (اهي ڪوليون اڃا هير آباد ۾ آهن. زمين کان هيٺ تحفائي وانگر).

مڙس شوقين هئو. نه ٻار نه ٻچو، نه زال، چاليهن پنجيتاليهن جي عمر، ماني انجنير تي، چانهن پاڻي هن هن تي، باقي سڄي پگهار بچائيندو هو. سندس ٻه ٽي شوق هئا. سڀ کان زوردار شوق هيس ڪپڙن جو. پگهار ملي ناهي، چپاني توباءِ تو ۲۲ پاپلين جو وڳو آيو ناهي. وڳو ٺهرائي، پاڻي، پيو پهڪندو ۽ هن هن کي ڏيکاريندو. ۱۹۵۶-۱۹۵۷ جو زمانو هيو - ان زماني ۾ سني پاپلين پاڪستان ۾ به ٺهندي هئي. خود مان ۽ انور اعوان به پاڪستاني پاپلين پائيندا هئاسين. پر هن همراھ لاءِ پاڪستاني ڪپڙو چڻ ڪار. سندس پيو شوق هيو پنگ پيٽن. مڙشي ٿاٺ لڳو پيو هوندو هيو. ٽيون شوق هيس راڳ سان. اٿندي وهندي،

هلندي چلندي، ڪم ڪار ڪندي پيو جهونگاريندو هئو. سر ۽ تال جي سٺي ڄاڻ هيس پر آواز مڙيوئي هيس- تڏهن به نڀائي ويندو هيو. سورٺ، راڻو، مالڪوس، پيروي سڀ سر ڪندو هيو. جي مان سڏي سورٺ جي فرمائش ڪندو مانس ته اڪيون ٻوٽي، ڪن تي هٿ رکي شروع ٿي ويندو:

”الله جي آس ڪري هليو هيائين،

چارڻ ٻڌا چنگ کي جهوڙا ۽ جهائين-“

۽ پوءِ اڌ ۾ راڳ بند ڪري، ڇپ ٿي ويندو. گهڙي رکي چوندو ”واهه سنهڻا لطيف واهه.“ راڳ ڇڻو. اتي ئي شاهه لطيف جي تعريف شروع. مان وڃ ۾ ٽوڪيندو مانس ته عمر اڳتي ته هل ته وري شروع ٿي ويندو. ها!

ڏولي راهه ڏياچ جي ڏوران ڏٺائين.

ائين هر ٻن ٽن بيتن کان پوءِ وڃ وڃ ۾ ڇپ ٿي شاهه لطيف کي داد ڏيندو رهندو. ڇڻ ان بيت جي معنيٰ ۽ مطلب ۾ ايڏو ته اونهو ويو آهي جو ڳائڻ ٿي وسري ويو اٿس.

ميڃڻ مراد آهي، مون کي سرن جي شناس پهريون پهريون غلام نبي (ميوزڪ ڊئريڪٽر) ۽ عمر جي ذريعي ٿي. عمر راڻي ۽ سورٺ جا اهي آلاپ ٻڌايا جيڪي جڏهن مون عابده پروين کي. ۱۹۷۱ع ۾ ٻڌايا، ته ان کي ڏاڍا وڻيا، ۽ اڃا تائين اهي آلاپ ڪندي اچي.

انجنيز صاحب جي آفيس ۾ ٻه ڀائر به ڪم ڪندا هئا. حميد چوڪيدار هئو ۽ مجيد پٽيوالو. ٻئي مهاجر هئا، پر سنڌي ڇڱي ڳالهائيندا هئا. جڏهن عمر ڪم ڪار لاهي وٺندو هئو ۽ حيدرآباد جي رات ٽرندي هئي، ته هو منهنجي ڪٽ اڳڻ ۾ ڪڍي رکندو هئو. حميد چوڪيداريءَ جي ڊيوٽيءَ تي اچي ويندو هئو، ته مجيد ڪچهريءَ تي. رات جو دير تائين پوڳ چرچا پيا هلندا

هئا. جيستائين نيٺ ننڊاڪڙا ٿين.

حميد ۽ مجيد، ٻئي ڏاڍا شيطان هئا. مان به چرچ ڏيندو هئو مان. عمر سان پيا چرچا ڪندا هئا. اهو روز جو معمول ٿي ويو هئو.

جڏهن مان نئون نئون ان ڪرشنا هال جي کوليءَ ۾ آيس ته منهنجي لاءِ ٻه وڏا مسئلا ڪڙا ٿيا. هڪ هئو صبح جي چانهه - Bed Tea چو ته اُن کانسواءِ منهنجون اڪيون نه ڪلنديون آهن، ٻيو وهنجڻ. پاڻيءَ جو ميونسپل وارو نلڪو ٻاهر ڪجهه قدمن جي وٿيءَ تي هئو. عمر ٻنهي مسئلن کي حل ڪري ڇڏيو. صبح جي چانهه ٺاهي تنڊ مان اٿاري آچي ڏيندو هيو. ۽ پاڻيءَ لاءِ صلاح ڏنائين ته هڪ مٽ وٺجي، جيڪو روز پخاليءَ کان پرائجي، ڏاڍي ادب ۽ سک مان چوندو هئو، ”سائين باقي اسان اوهان کي ڪڏهن ڪم اينداسي.“

مٽ جا پئسا ورتائين. ان زماني ۾ ڏهه ٻارهن آنا ڪن ٿيندا هئا. ٻئي ڏينهن صبح جو چانهه ڏنائين ته مون مٽ جو پڇيو. چيائين :

”سائين ڪمال ٿا ڪريو. باقي اسان چالاءِ آهيون. اجهو ٿو بالٽي پري اچان. اسانجي هوندي اوهان پخالين کان مٽ پرايو؟“
۽ پوءِ ٻه ٽي ڏينهن صبح جو بالٽي پرڃي ملندي هئي. مان ٽڌڪار ۾ وهنجي سهنجي تازو توانو ٿي ڪاليج ويندو هيس. هڪ ڏينهن عمر کان پڇندس ته ”پاڻيءَ جي بالٽي ڪٿي آهي؟“
ته عمر اوچتو ڦرڪو کائي چوندو:

”چا جي بالٽي؟ روز روز پاڻيءَ جي بالٽي؟ مان ڪو واهُ آهيان، ڪا اڏ آهيان، ڪو واٽر ڪورس آهيان، جو روز پاڻي پهچايان.“

۽ ان ڏينهن مان بنا وهنجڻ جي ڪاليج هليو ويندس. شام

جو حميد ۽ مجيد ٻڌائيندا ته پنگ جا پشا کڻا هوندس، انڪري پاڻيءَ ڀرڻ کان جواب ڏنو اٿائين. ان شام جو وري اٺ ڏهه آنا ڪڍي ڏيندو مانس ۽ چونڊو مانس ته ”عمر- سپاڻي مٽ آئي ڏجان ته پخاليءَ کان پريان. توکي پاڻيءَ ڀرڻ ۾ تڪليف ٿي ٿئي.“

ان رات جو عمر ”ٿاٽ“ هوندو، ۽ ٻئي ڏينهن جڏهن صبح جي چانهه آڻيندو ۽ مان مٽ جو ڇنڊو مانس ته ساڳي ادب ۽ سڪ مان چونڊو ته سائين ڪمال ٿا ڪريو. باقي اسان ڇا جي لاءِ آهيون. اجهو ٿو بالٽي پري اڇان: اسانجي هوندي اوهان پخالين کان مٽ پرايو.“

اهو سلسلو سال ڏيڍ تائين هلندو آيو، جيستائين مان ڪرشنا هال ۾ هيس. نه ڪو مٽ آيو، نه ئي وري عمر بدليو. ٽئين چوٿين ڏينهن اهو راڳ ته ”مان ڪو وري واهه آهيان؟ ڪا اڏ آهيان. ڪو واٽر ڪورس آهيان، ڪو نلڪو آهيان.“

عمر جي وڏي ڪمزوري جپاني پاپلين هئي. پگهار ملڻ سان ئي نئون وڳو ٺهرائي، پائي، پيو ٿلندو، اٿي وئي ڪي پيو ڏيکاريندو. ”هٿ لائي ڏس نه. پٽ آهي پٽ. جهڙو ريشم“ ۽ پوءِ جڏهن اکيون ڪپڙي جي تعريف ڪندو ته ٿڙي پوندو ۽ چونڊو. ”واهه ڙي جپان واهه.“

حميد ۽ مجيد کيس چيڙائڻ ڪاڻ منهن ڇهو ڪري چوندا. ”هيءَ جپاني پاپلين آهي؟ عمر توکي بيوقوف بنايو اٿئون. هيءُ ته پاڪستاني ڪپڙو آهي.“

ان تي عمر مايوس ٿي ويندو. سوچ ۾ پئجي ويندو. چونڊو ”نه يار. مونکي جپاني ڪپڙي جي سڃاڻ آهي. مونکي ڪيئن ٺڳي سگهندا.“

پر جڏهن رامجي ۽ ٽن ٺڳن وانگر حميد ۽ مجيد ٻن ٽن ٻين

همراهن سان اڳواٽ صلاح ڪري سندس آڏو چوارائيندا ته واقعي ڪپڙو پاڪستاني آهي ته عمر روڻن جهڙو ٿي، ويندو دڪاندار وٽ، جتان ڪپڙو خريد ڪيو هيائين. ان کي ڪاريون ڏيندو. دڪان وارو قرآن قسم کڻي، ڪپڙي جي تڪي تي کيس چپان جو ٺپو ڏيکاري پڪ ڏياري ٿو ته برابر اهو ڪپڙو جپاني آهي، تڏهن مس مس همراھ وڃي ٺرندو. جڏهن اهي سڀ ڳالهين ٿا اچي حميد ۽ مجيد سان ڪندو، تڏهن هو ڏسندا ته ماڳهين عمر هٿن کان ٿو وڃي، ته هو هڪ ٻئي کي اکيون هڻي مڃي ويندا ته واقعي ڪپڙو جپاني آهي. ان فتح تي عمر ويتر ڦوڻڊ ۾ پرڃي ويندو.

ان کان پوءِ عمر سدائين ڪپڙي جو اهو ٽڪرو وٺي ايندو هئو، جنهن تي چپان جو ٺپو لڳل هوندو هئو. اهو پهرين مجيد، حميد ۽ اسان کي ڏيکاري، پوءِ سبرائيندو هئو، جيئن هو پاڪستاني ڪپڙي پائڻ جي طعني کان بچي وڃي. هن جي ڪاوڙ جا ٻه سبب هئا. هڪ پاڪستاني ڪپڙو پائڻ جو طعنو هن لاءِ گار برابر هئو، ٻيو ته هن کي ڪپڙي شناس نه هئڻ ۽ دڪاندار طرفان بيوقوف بنجڻ واري ڳالهه ڏکي لڳندي هئي.

ٻه ٽي مهينا ائين گذري ويا. مجيد ۽ حميد کي تسليم ڪرڻو پيو ته عمر جا نوان وگا جپاني آهن ۽ کيس ڪپڙي جي شناس آهي، ۽ کيس ڪوبه دڪاندار بيوقوف نه ٿو بنائي سگهي. ڳالهه مان مزو نڪري ويو. عمر کي چيڙائڻ جو ڪوبه بهانو نه پئي بڻيو. نيٺ هڪ ڏينهن صلاح ڪري رڻا ٺاهي ورتي سين، جيئن ئي عمر نئون جپاني پاپلين جو ٺپو لڳل ڪپڙو وٺي آيو ته سڀني ان جي تريف ڪئي. پر جڏهن سبرائي ۽ پاڻي ڏيکاريائين ته حميد ۽ مجيد منهن ڇڏيو. ري پراڻو راڳ شروع

ڪيو ”عمر توکي بيوقوف بنايو اٿن. هيءُ ڪپڙو پاڪستاني آهي.“
عمر جا طاق لڳي ويا. سڄي خوشي ڪافور ٿي ويس.
پهريائين چرڪ پريائين، پوءِ اڪيون ڦوٽاري قميص کي ڏٺائين،
پوءِ ڪپڙي کي ڇڻي پڪ ڪيائين ته جپاني آهي، آخر ته ماهر
ڪپڙي شناس هيو. پوءِ قميص جو دامن ڇپتيءَ ۾ جهلي مجيد آڏو
جهليائين.

”هيءُ! هيءُ ڪپڙو! هيءُ پاڪستاني آهي؟ توهان کي ٺپو به
ڏيکاريو اٿم. اڃان به چئو ٿا پاڪستاني آهي. هٿ لائي ڏس. لائي
ڏس.“

مجيد ڪپڙي کي هٿ لائي سخت ڏٺائيءَ مان چيو
”پاڪستاني نه آهي ته ٻيو ڇا هي. اڄڪلهه ٺپا به نقلي ٿا هٿن.
اهو جپان وارو ٺپو نقلي آهي، توکي بيوقوف بنايو اٿن.“
ان تي عمر اچي مڃيو. ڇي ”پاڪستان جي ماءُ هڙو ڪپڙو
ٺاهيندي. پاڪستان جي پيڻ هڙو ڪپڙو ٺاهيندي.“ مطلب ته
پاڪستان کي ست سُرڀون ٻڌائيندو رهيو. حميد به مجيد جي
تائيد ڪئي. نيٺ فيصلو اهو ٿيو ته مان فتويٰ ڏيان ته اهو ڪپڙو
پاڪستاني آهي يا جپاني.

اڳ رٿيل پروگرام موجب مون ڪپڙي کي هٿ لائي، ٿوري
دير سوچي، پوءِ چيو ”عمر، حميد ۽ مجيد سچ ٿا چون. هيءُ
ڪپڙو ته پاڪستاني ٿو لڳي.“ منهنجو ائين چوڻ ۽ عمر جو
هوش کان نڪرڻ. نه ڇڏيائين پاڪستان جي ماءُ نه پيڻ. دامن
کي هٿ ۾ جهلي، منهنجي آڏو آئي ڇيائين.

”هيءُ ڪپڙو؟ هيءُ! پاڪستاني آهي؟“

پاڪستان جي پيڻ هڙو ڪپڙو ٺاهيندي - پاڪستان جي
ماءُ هڙو ڪپڙو ٺاهيندي؟ هٿ لائي ڏس! وري هٿ لائي ڏس!!
مون وري هٿ لائي جڏهن چيو ته ”نه عمر - هيءُ ڪپڙو

پاڪستاني ٿو لڳي“ ته عمر گريبان کي چڪ ۾ جهلي دامن کي هٿ سان چڪ ڏنائين. چر ر ر. ا. نيئن قميص ڦاٽي پئي! ۽ عمر گف وهاڻيندو ڪپڙا ڦاڙيندو ڇوندو ويو. ”پاڪستاني آهي ته چڙهي اڳوڻي تي!“

حميد ۽ مجيد جي کلڻ جا هوڪرا هئا. اهڙي ريت عمر جون الائي ڪيتريون قميصون ڦاٽيون.

سال گذري ويا ڪاڏي حميد ڪاڏي مجيد ڪاڏي عمر ڪاڏي مان.

هڪ دفعي رسالا روڊ تان ڊرائيو ڪندو پئي ويس ته ڏسان ته عمر پيو وڃي. ساڳي لکن واري لوڏ، ساڳيو صاف سٿرو لباس. چلي هٿ ۾. ڪار روڪي سڏ ڪيو مانس. چيائين، سائين ڪمشنر صاحب وٽ بورچي آهيان. پاڇي وٺڻ ٿو وڃان.“
مون پڇيو مانس ”عمر هي ڪپڙو پاڪستاني آهي يا چيني؟“

وڏو تهڪ ڏئي چيائين ”سائين، ڇڏيو چرچا هاڻي چيني ڪپڙو ڪٿي ٿو ملي. پلا هيءَ قميص به ڦاڙي ڏيڪاريانو ڇا؟“

الط شاه

هڪ ڏينهن حيدرآباد جي ڪراچي هٽل ۾ چانهه پي رهيو هيس ته اچانڪ سامهون اچي ويو- الڻ شاهه. مونکي سندس نالي جي پوءِ خبر پئي. ڏنر ته ڪارائيل رنگ، ان جي مٿان اچي، پر ميري ٿيل ڏاڙهي، جيڪا ڏينهن کان ان ڪوڙيل هئي، بي ترتيب سان وڌيل اچيون ۽ ميريون ٿيل مڇون، مٿي تي گر لڳل جناح ڪٽپ، جنهن کي دٻائي پاتو هيائين جو ڪن چٻا ٿي ويا هيس، واچ گودو، ۽ ان مان لڙڪندڙ گڱ، جنهن کي وڏو ساهه کڻي چوسي واپس وات ۾ موڪلڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين. اکين ۾ مايوسي، چسائي، ۽ نمائائيءَ جو تاثر. پٺيان اچي، ڪلهي کي ٽپڪي هڻي چيائين ”ٽڪو ڏي“ سندس لهجي ۾ عرض ۽ حڪم، بي نيازي ۽ نياز، پئي گڏ هئا. مون ڪنڌ ورائي سندس منهن ۾ نهاريو. سندس چهرو ۽ ان تي تاثر ڏسي ڊڄي ويس. سندس پٺي مٿيون پڪوڙيل هيون، ۽ انهن پڪوڙيل مٿين منجهان پئسا ٽڪا آنا، اهي سڀ سڪا جهاتيون پائي رهيا هئا.

هن مونکان فقط ٽڪر گهريو هئو. ان زماني ۾ ٽڪي جو به مان هئو. مان کيس ڏئي به سگهان ها، پر مون هن کي موٽائي ڇڏيو. سامهون ٿيبل تي ويٺل دوست اچي تهڪن ۾ پيا ۽ پوءِ مونکي ٻڌايائون ته هي مستانو ملنگ الڻ شاهه آهي، هن کي چرچو هئ. چوندو ته ”ڏاڍي لڳي ٽڪو ڏي.“ ۽ پوءِ ان چرچي سنهڻ جي قيمت ٽڪو وٺي روانو ٿي ويندو.

انهن ڏينهن ۾ ڪراچي هٽل اسانجو آڏو هئي. گرامي، شيخ علي محمد، شيخ عبدالمجيد سنڌي، سرائي اميد علي، رجب علي،

ڏنل شاهه، ربابي، مان اتي ويٺي ويٺي راتين مان ڏينهن ۽ ڏينهن مان راتيون ڪندا هئاسين.

الڻ شاهه ۽ اسان جي چونڪڙي ڄڻ فرنيچر وانگر ڪراچي هوٽل جو هڪ نه ٿيندڙ، نگ هئاسين. اسانجي چونڪڙي ۽ الڻ شاهه نه هوندا هئا ته ڪراچي هوٽل ڄڻ ڪراچي هوٽل نه لڳندي هئي.

الڻ شاهه ايندو. ساڳئي ئي صورتحال ۾ جيڪا مون مٿي بيان ڪئي آهي، نماڻا نيٺ ڪئي ڏسندو. سامهون وارو کيس چرچو هڻندو ”منهن اٿتي يا پراڻو سليپر“ الڻ شاهه گهگهي، ڦاٿل دهل جهڙي آواز ۾ چوندو ”پراڻو سليپر؟“ ”اها لڳي، واهه جي لڳي، پراڻي سليپر تي چٽيون لڳيون پيون آهن. ڏاڍي لڳي، هاڻي ٽڪو ڏي.“ ۽ ٽڪو وٺي، پنهنجي سڪن سان پيريل پڪوڙيل مٺ ۾ وجهي وري ٻئي گراهڪ جي تاڙ ۾ اڳتي وڌندو.

سندس ڏينهن ائين شروع ٿيندو هئو. ڪراچي هوٽل جا گراهڪ کيس سڃاڻندا هئا، ڪڏهن واهيات، ڪڏهن هوشياريءَ وارو، ڪڏهن ماڳهين ڦلهڙو چرچو کيس هڻندا هئا. هو جواب ۾ اهوئي چوندو هئو ”منهنجو منهن - جهڙو آهي، لڳي - ڏاڍي لڳي - پلا ٽڪو ته ڏي.“ ڪي ڪي نوان آيل گراهڪ ته رونشي خاطر الڻ شاهه کي ڏاڍا خراب ۽ گارين وارا چرچا به هڻندا هئا. پر الڻ شاهه جو اهوئي جواب. ”منهنجو منهن - جهڙو آهي؟ لڳي لڳي. اها ڏاڍي لڳي. پلا ٽڪو ته ڏي.“

ان چرچن جي طوفان ۾ ڪڏهن ڪڏهن رجوع (رجب علي پورسيئر ڏاڍو حاضر جواب ۽ چرچائي) جي فرمائش به پوري ڪرڻي پوندي هئي. رجو چوندو هيس: ”مان توکي ٽڪي بدران آڻو ڏيان. تون هن کي چرچو هڻ.“

۽ الڻ شاهه ان ڏي نهاري، (اهو مان به هوندو هيس ته اسان

جي چونڪڙيءَ جا ٻيا هٿسرا به هوندا هيا، چونڊو هيو: ”منهن
اٿئي يا ڪوٽڙي اسٽيشن جو پليٽ فارم؟ ريلون پيون اچن وڃن.
چانهه سوڊا ليمن مڇي گرم.“ مطلب ته اهڙو چرچو هڻندو هيو
جنهن جو منهن نه سر.

اهڙيءَ طرح صبح کان اڌ رات تائين الڻ شاهه پنهنجون ٻئي
مٿيون ان ”لڳي لڳي ٽڪوڏي“ جي ڪمائي جي سڪن سان
پريندو ويندو هئو. اڌ رات تائين قميص جا ٻئي ڪيسا پيريل، ۽
ٻئي مٿيون پيريل. صبح کان رات تائين چرچا سهي پئسا گڏ
ڪندو هو ٻلا خرچ به ڇا تي ڪري نه گهر گهاٽ، نه ٻار نه ٻچو.
خبر ناهي ڪٿان جو هئو، ڪٿان آيو هيو؟ ماني ڪراچي هٽل
جي روزانن گرهڪن مان ڪونه ڪو ڪارائي ڇڏيندو هيس.
چانهه پاڻي به انهن تي. جي نه ته ڪراچي هٽل جو مالڪ
عبدالرحيم عباسي ڪهل ڪري ڪارائي ڇڏيندو هيس. لٽو
ڪپڙو به ائين پيو ملندو هيس. باقي سندس سموري ڪمائي
بچت هئي. اڌ رات جو ننڊا ڪڙو ٿيندو هئو ته مڪان ۾ سهڻ
ويندو هئو.

مڪان ۾ ڇوڪرا اڳ ۾ ئي سندس تاڙ ۾ ويٺا هوندا هئا.
جيئن الڻ شاهه پهچندو هو ته چرس پيريل سگريٽ تيار هوندا
هئا. ”لڳي دم مٽي غم.“ الڻ شاهه سگريٽ مٿان سگريٽ پيئندو
ويندو هو. تان جو اڪيون خمار کان ڳاڙهيون ٿي وينديون هيس،
۽ هٿ پيريرا ٿي ويندا هيس ۽ مٿين ۾ پڪوڙيل پئسن تي
سندس گرفت ڍلي ٿي ويندي هئي.

موالي ڇوڪرا سندس سڀ ڪيسا ۽ ٻئي مٿيون خالي ڪري
گم ٿي ويندا هئا.

صبح جو الڻ شاهه اڪيون کوليندو ته ڏينگڙ ٿي ڏيري ٻئي
ڪيسا خالي ۽ مٿيون سڪڙيون. ڇوڪرن کي گاريون ڏيندو وري

ايندو ڪراچي هوٽل ۾ ڇي ”حرامي آهن، بدمعاش آهن، چور آهن.“ ۽ پوءِ وري نئون ڏينهن شروع. ساڳيا ئي چرچا، ساڳي ئي لڳي لڳي، ٽڪو ڏي. ”اڌا رات تائين اها ئي هل هلا. اها ئي وٺ وٺان. اها ئي جاکوڙ. ٻئي کيسا ۽ ٻئي مٺيون ڀريل وري ساڳيو چرس جو سوٽو. ساڳي بيهوشي، ۽ صبح جو ساڳيون گاريون.“

ڪراچي هوٽل ۾ پورا يارهن سال ۱۹۵۳ع کان ۱۹۶۲ع تائين اچڻ وڃڻ پيو ٿيندو هئو. ساڳيو الڻ شاهه، ساڳي لڳي لڳي، ساڳيا تهڪ.

جڏهن الڻ شاهه جي مرڻ جي خبر ڪنهن دوست ٻڌايم، ته سوچڻ لڳس ته الڻ شاهه ڪيڏو نه اهر ڪردار هو. اسان سڀ، پنهنجي سڄي حياتي الڻ شاهه جي رڳو هڪ ڏينهن وانگر گذاريون ٿا. هٿين خالي روئندا رڙندا اچون ٿا، ۽ مرڻ وقت تائين مال متاع گڏ ڪري پنهنجا کيسا ڀريون ٿا، ۽ جڏهن زندگيءَ جي شام ٿي ٿئي ته سڀڪجهه کسجي ٿو وڃي. هيمنگوي جي ڪراڙي Old Man وانگر. ان وٽ پڪڙ، هن هٿان ۽ جاکوڙ ۾ جڏهن زندگي اسان سان مذاق ٿي ڪري، ته اسان کي الڻ شاهه جهڙي دل آهي، جو ان مذاق تي مُرڪون ۽ چئون. ”اها ڏاڍي لڳي.“

سج ورنِي

چوندا آهن ته عشق ٿي ويندو آهي، ڪيو نه ويندو آهي، پر ڪي چون ٿا ته عشق ڪيو ويندو آهي، اهي ٻئي ڳالهين صحيح ٿي سگهن ٿيون، پر ”عشق ڪرايو ويندو آهي“ ان تي عام ماڻهوءَ کي اعتبار گهٽ ايندو پر ڪڏهن ڪڏهن، هزارن ۾ هڪ اهڙو واقعو ٿي وڃي ٿو. اسان پهرين سال ميڊيڪل ۾ داخل ٿياسون ته هر قسم جا شاگرد ۽ شاگردياڻيون هيون، وڻ وڻ جي ڪاٺي اچي گڏ ٿي. انهن ۾ هڪ شفيق به هو، اصل ڪتابي ڪيڙو، نه ڪنهن سان ڳالهائي نه ڪنهن سان ٻولھائي، نه ڪٽنڻين، نه ڪچهري، نه فلم، نه راڳ، رڳو ڪتاب، جي فري پيرڊ ملي ته به ڪتاب ۾ منهن، جي گهر وڃوس ته به ڪتاب ۾ منهن، سامهون سهڻي چوڪري مليس ته به ڪتاب ۾ منهن، ڪتاب کانسواءِ ٻي ڳالهه ئي نه هئي. قد جو پورو پنو، جسمر لهڪاريل، منهن ڊگهو ڪتابي پر ماس کان خالي، عينڪ اکين تي. ”جوانيءَ ۾ پيري ٿي“ جو جيئرو جاڳندو مثال هو. نوٽس وٺڻ ۽ نوٽبڪ ٺاهڻ جو ماھر، اکر اهڙا سهڻا لکندو جو موتين جا داڻا، ڊرائنگ اهڙي چٽ آرٽسٽ جي ڪڍيل آهي، نه ڪنهن سان ڳالهائيندو نه ٻولھائيندو، ٻيو نوٽبڪ ٺاهيندو ۽ ڊرائنگ ڪڍندو.

اهڙو همراهه عشق ڪري، اهو عجيب سانحو آهي. ٿيو ائين جو مون کي اٽنائاميءَ ڊپارٽمينٽ وارن شريف ترين شاگرد سمجهي، چوڪرين سان ڊسيڪشن پارٽنر ڪيو. شفيق جي ڊسيڪشن ٽيبل اسان جي پاسي ۾ هئي، مون سان ڊسيڪشن

پارٽنر چوڪرين ۾ هڪ سج ورنِي، سون جي رنگ جهڙي
چوڪري هئي، جنهن جا چپ لاليءَ کان سواءِ سڌائين لال ۽ اکيون
ڪجل کانسواءِ قاتل هيون، هن جا ڳل گلابي ۽ سندس ڏند
موتين جي مالها هئي. شفيق جي ٽيبل جا سڀ ساٿي گهڙيءَ
گهڙيءَ اسان جي ٽيبل ڏانهن نظر ڪندا هئا، پڙهيءَ شفيق، ڊيڊ
باديءَ سان ايترو محو هوندو هو جو مجال آهي جو اک مٿي کڻي
ڏسي، ته مُردن جي دنيا کان ٻاهر ڪا جيئري جاڳندي دنيا به
آهي، جيڪا حقيقت آهي.

هن جو اهو حال ڏسي، سندس ٽيبل پارٽنر فيصلو ڪيو ته
هن کي عشق ڪرائبو، پهريون پهريون اهو فرض مون تي رکيو.
ويو، ته مان ساڻس ان سج ورنِيءَ جي سونهن جي تعريف ڪري،
کيس آماده ڪريان ته ان ڏي به ڪڏهن غلط انداز نظر ڪري.
پر ان همراھ تي ان جو اثر ائين ٿيو، جيئن ملان جي مٿان
موسيقيءَ جو. هڪ ڏينهن هتي وڃي هنڌ ڪيم. چيو مانس،
”سج ورنِي تنهنجي ٽيبل وٽان لنگهندي تنهنجون Figures

ڏٺيون، چيائين ته هن جو جرنل ڏاڍو خوبصورت آهي.“

اهو ڌڪ نشاني تي لڳو، همراھ ڪجهه مرڪيو، ٻئي ڏينهن
چيو مانس، ”تنهنجي Hand writting جي تعريف ٿي ڪري.“
پوءِ روز ڪو نه ڪو ڊائلاگ کيس ٻڌائبو. مون سان گڏ
ان سازش ۾ هڪ چوڪري به شامل ٿي، جيڪا پڻ اسانجي
ڊسيڪشن پارٽنر هئي. اسان ٻنهي کان وڌيڪ معتبر راوي
ڪهڙو ٿي پئي سگهيو جيڪو سج ورنِيءَ سان گڏ روز تي چار
ڪلاڪ ڊسيڪشن جا گڏ هجي.

پوءِ همراھ جون اکيون ڊيڊ بادِيءَ مان اٿي گهڙيءَ گهڙيءَ
اسان جي ٽيبل ڏي ٿي آيون. ڪاپيون ڪتاب وسري ويا، ان
ڪاپيءَ ۾ جتي مُردن جا هڏا، مشڪون ۽ دل گردا چاڀيندڙ هو،

ان ۾ ان سڄ ورنيءَ جا پورٽريٽ ٺهڻ لڳا. هڪ هڪ صفحي تي
تيهه چاليهه دفعا ان محبوب جو نالو، خوش خط لکڻ لڳو.

جيڪا چوڪري مون سان گڏ سازش ۾ شريڪ هئي، ان
انهيءَ ڳالهه جو ناجائز فائدو ورتو؛ شفيق جو اهو نوٽبڪ چورائي
وڃي ”سڄ ورنيءَ“ کي ڏيکاريو، رڳو مذاق خاطر.

سڄ ورنيءَ معمولي چوڪري نه هئي، هوءَ سنڌ جي گهڻي
مٿاهين خاندان مان هئي، جنهن جي حويلين تان نر پکي هڪلبو
هو، سندس سنياليندڙ هڪ وڏو فراخدل سياستدان هو، جنهن
روايتي رسمون ٽوڙي هن چوڪريءَ کي نه فقط پردي کان ٻاهر
ڪڍيو پر ميڊيڪل ڪاليج پڻ موڪليو هو.

اها ڳالهه ”سڄ ورنيءَ“ مذاق ڪري نه ورتي پر ٻئي ڏينهن
سندن پاڻ چئن پنجن پهلوانن سان اسان جي ڪاليج آيو. شفيق
کي سڏ ڪري، جيپ ۾ ويهاري، ٻاهر وٺي سندس منهن ٽونشن
سان سڃاڻي، موٽائي ڪاليج ڇڏي ويو. اهي ڏينهن اهي شينهن
وري شفيق عشق جو نالو نه ورتو.

ڪئنٽين جو مئنيجر

هر ڪاليج ۾ ڪئنٽين کي مرڪزي حيثيت حاصل هوندي آهي. رومانس، سياستون، اسٽرائيڪون؟ تحريڪون، شرارتون، دوستيون، دشمنيون، سڀ ڪئنٽين کان شروع ٿينديون آهن، پر بدقسمتيءَ سان ايل ايم سيءَ کي ڪا ڪئنٽين ڪانه هئي. هيءَ ۱۹۵۲ع جي ڳالهه آهي، جڏهن اسان جي بئچ داخل ٿي. ريلوي جي ٽي اسٽال وانگر گاري سان لتل ڇلهين تي چڙهيل، ون يونٽ، ٽائيپ مڪس ڇانهه جون وڏيون اليومينر جون ڪٽليون پيون ڪڙهنديون هيون. مريض اتي ڇانهه پيئندا هئا. ڊاڪٽر ۽ شاگرد، ڪنڊ واريءَ ”اي-ون“ هوٽل تي ويندا هئا. جيڪا فائيو اسٽار نه، ته به صاف سٿري هوندي هئي. (اڄڪلهه ان جاءِ تي ڪا لئباريٽري آهي) ان هوٽل جي مالڪ کي مان ”گاندڙي ڇاپ“ چونڊو هيس. سنهڙو سڪل، سانورو، اکين تي عينڪ. اصل هو بهو مهاتما گاندڙيءَ جهڙو هيو. مٿي تي اڇا وار هيس ۽ شيرواني پائيندو هيو. اصل ائين لڳندو هيو ته مهاتما گاندڙي اچي وڃي ۽ شيرواني پائي آيو آهي. هونءَ رڳو شڪل شباهه ۾ مهاتما گاندڙيءَ جهڙو هيو، پر عادت ۽ اطوارن ۾ به مهاتما جي فلسفي اهنسا Non - violence جو قائل هيو. جيڪي شاگرد پاڻ ۾ وڙهندا هئا، ته ڏاڍيءَ نيزاريءَ ۽ منڻن سان کين نه وڙهڻ جو تاڪيد ڪندو هئو (سندس اهو اهنسا وارو رويو پنهنجي برئين ۽ فرنيچر جي بچائڻ جو بهانو هئو).

جيڪڏهن شاگرد ڏي اودر کي ڪافي عرصو گذري ويندو هئو، ته نهايت شرافت سان، بئري هٿان پليٽ ۾ بل ان ڏانهن

موڪليندو هئو، ان جو اثر اڪثر اهو ٿيندو هئو جو اهو شاگرد هن ڏانهن گهڻو ڪري نھاري بل ڦاڙي ڇڏيندو هئو، ۽ بئري کي به ٽي گاريون ڏيئي ڇڏيندو هئو. سيٺ ان تي سُسي ويندو هئو، ۽ جواب ۾ ڦڪي مرڪ مرڪندو هئو.

جيڪڏهن ڪو شاگرد اودر ڏيڻ کان سواءِ وٽڪيشن تي ڳوٺ هليو ويندو هئو، ۽ ان جي گروپ جا دوست هوٽل ۾ ايندا، ڇي انهن سان رهندو هئو. هي انهن هڙانهن جون ڳالهائون ڪرڻ بعد کين چونڌو.

ڏان صاحب گائون گئي هوئي هيئن؟

”وه آپ ڪو خط لکھتي هيئن؟“

”آپ بهي انڪو خط لکھتي هوگي؟“

”اڻ اڪر خط لکھين تو مري بهي سلام لکھ دین“

ظاهر آهي انهن سلامن موڪلڻ جو مطلب پيار محبت نه هوندو هئو پر، اودر ياد ڏيارڻ، مطلب ته هن ڪڏهن به اودر اڳاڙڻ لاءِ جهيڙو جهڳڙو نه ڪيو، پر اها به حقيقت آهي، ته ڪنهن به شاگرد هن جا پئسا نه کاڌا. (سواءِ ڪن ايڪسپيڪٽر جي) ڪن شاگردن ته ڊاڪٽر ٿيڻ بعد ڪمائي هن جي پائي پائي چڪائي.

اي ون هوٽل جو هڪ عجيب واقعو ياد آهي: سخت گرمي هجي، هوٽل شاگردن ۽ ڊاڪٽرن سان ڪچا ڪچ پيرل هجي. اسن چانهه پئي پيتي، ان کان اڳ پاڻي گهرايو سين، مون فاروق عالمائيءَ جي ڪلاس ۾ چرجي طور لوڻ وجهي ڇڏيو. فاروق پاڻيءَ جو هڪ ڍڪ به ٿي سمجهي ويو، ۽ مونکي به ٽي گاريون ڏيئي بئري کي پيو ڪلاس پاڻيءَ جو اٿن نه چيائين. بئرو پيو پاڻي کڻي آيو. هن منتن کان پوءِ هڪ ٽيبل تان آواز آيو ”بئرا - اس پاني مين ڪيا هئي اس مين نمڪ هي ڪيا؟“ بئرو اتان ڪلاس کڻي ويو.

وري ٻن ٽن منٽن کان پوءِ ٽيئن ٽيبل تان اهڙوئي گفتو
 ٻڌوسين. ٿيوائين جو اهو فاروق عالمائيءَ وارو گلاس هارڻ
 بدران بئري پين کي پئي ڏيندو ويو. ان تي فاروق کي ڪاوڙ
 آئي، ۽ ڪائونٽر تي وڃي سيٽ کي سٽو ٻڌائي آيو.

اهو هٿو اي ون هوٽل جو حال. پر اي ون هوٽل جو ڪهڙو
 ڏوھ. تازو مون کي هڪ وزير جي پاءُ اکين ڏئي ڳالهه ٻڌائي،
 ته هڪ سرڪٽ هائوس ۾، وزيرن کي به اوباريل گلاس ۾
 بچيل پاڻي هارڻ کانسواءِ پري پئي ڏنائون.

نيٺ اسانجي ڪاليج جي پنهنجي ڪئنتين ٺهي، سٽي برانچ
 جي پرائيوٽ وارڊ جي سامهون. صاف سٽري Non Profit جي
 اصول تي. شهر ۾ ڇانهه ڇئين آني ته اسان وٽ اڍائي آني. سيلف
 سروس. شاگردن، استادن، ڊاڪٽرن ۽ شاگردياڻين اوڏانهن لاڙو
 ڪيو. اها ڪئنتين ايڏي مشهور ٿي جو شهر جي ٻين ڪاليجن
 جا شاگرد اسان کي منٿون ڪندا هئا ته کين مهمان طور اتي وٺي
 وڃون. اهو سڀ گهڻو ڪجهه شاگردياڻين ڪري هڻو جيڪي
 حيدرآباد ۾ پئي ڪنهن به ڪيفي يا ڪئنتين ۾ نظر نه اينديون
 هيون، ۽ ڪجهه ڪجهه چانهه جي لذت ۽ سستائيءَ ڪري.
 بهرحال چوڪريون شروع ۾ الڳ ٽيبلن تي وهنديون هيون پوءِ
 آهستي آهستي شاگردن سان گڏ وهڻ لڳيون.

ان ڪئنتين جو مئنيجر عجيب هئو. مون سندس نالو رکيو
 هيو، سٽو موشن، 'Slow Motion' سگريٽ گهروس، ته آهستي
 آهستي لڏي لمي پاڪيٽ کوليندو، سگريٽ ڪڍندو، ۽ پوءِ
 آهستي هٿ وڌائي ڏيندو، آهستي هٿ وڌائي پئسا وٺندو، آهستي
 خانو کولي ان ۾ وجهندو، ۽ آهستي آهستي ريزو (Change)
 ڪڍندو ۽ آهستي هٿ وڌائي گراهڪ کي ڏيندو. سينڪڊن جو
 ڪم منٿن ۾ ڪندو.

ڪي شاگرد ڪئنتين ۾ وڙي نظر ايندا هئا. انهن مان هڪ قسم هو ڪتابن جي ڪيڙن 'Book worms' جو. جيڪي سدائين لائبرريءَ ۾ ڪتاب پيا پڙهندا هئا. پيا اهي هئا، جيڪي ڪاليج ئي نه ايندا هئا. جي ايندا هئا ته اليڪشن، اسٽرائيڪ يا امتحان جي موقعن تي نظر ايندا هئا. پر ڪي شاگرد اهڙا به هئا جيڪي هر وقت ۽ هر موسم ۾ ڪئنتين ۾ نظر ايندا هئا، انهن کي ڪئنتين جا ڪيڙا 'Canfeen worms' سڏبو هئو. ڇا جا ڪلاس، ڇا جي ڊسڪيشن، ڇا جا پريڪٽيڪل.

صبح سان ڪئنتين ۾ ويهجو، ۽ شام تائين اتي موجود هجو. انهن ڪئنتين جي، ڪيڙن ۾ به شاگرد عجيب هيا. انهن جي جوڙي هئي. سدائين گڏ. ياجوج ماجوج وانگر. هڪ هئو عنايت هميراڻي، ۽ ٻيو آفتاب. عنايت. سويل ڪئنتين ايندو. چانهه جي گهرائيندو. جي پيو ڪو آيو، ته چانهه جي صلاح ڪري پنهنجي ٽيبل تي ويهاري نڊس. بئري کي سڏ ڪري، پاڻ واري گهرايل چانهه جي سيت ڏي اشارو ڪري چونڊس.

”تهوڙا سا پاني، تهوڙا سا دودھ اور تهوڙي سي شڪر لاءِ.“
اهو سڀ ڪجهه ايندو ۽ مهمان چانهه پي وٺندو. جي پيو ڪو آيو ته، ان کي به چانهه جي صلاح ڪري زوريءَ پنهنجي ٽيبل تي ويهاري نڊو هئو. ۽ بئري کي سڏ ڪري اهو ساڳيو تهوڙا سا دودھ ”وارو آردو ورجائيندو هئو. تان جو اچي منجهند ٿيندي هئي. عنايت هميراڻي صاحب ڏاڍي رعب سان اٿي، ڪائونٽر تي هڪ چانهه جو بل اڏائي آنا (اڄوڪا پندرهن پئسا) ڏيئي ٺٺ سان سگريٽ مان دونهان ڪڍندو نڪري ويندو هئو. وري ٻئي ڏينهن ساڳا لاٽون ساڳا.

سڻو موشن مئنيجر ڏاڍو ڪنجوس هئو. روزانا ٻڌا گراهڪ، جيڪي روز هن وٽ ڪجهه نه ڪجهه رقم ڳاريندا هئا، انهن کي

ٽڪي جو بسڪوٽ به مفت نه ڪارائيندو هئو. هڪ دفعي عنايت هميراڻيءَ ۽ آفتاب هڪ منصوبو ٺاهيو. آفتاب جي واقفيت به ڪراڻي ڇڏيان. ڳاڙهو ڳڻڻو عاشق مزاج. شعر ۽ مصوريءَ جو شوقين. ڪنهن سنگدل جي پيار جي چوٽ ڪاڌل. سندس هر نوٽبڪ ۽ جرنل تي ان سنگدل جا اسڪيچ. ۽ زبان تي هر وقت ان جي بي وفائي جا شڪوا. هٿي ڏٺي فائينل ته پاس ڪري ويو، پر ان پٿر دل جي جدائيءَ ۾ جهرندو رهيو. سندس جوڙيوال هميراڻي ته ٻن ٽن سالن بعد ئي ڪاليج ڇڏي وڃي بئنڪ وسائي.

سو هنن ٻنهي جوڙيوالن هڪ اسڪيم ٺاهي. ڪئٽين جي مئنيجر کي چيائون ته ”تنهنجو جنم ڏينهن ڪهڙي تاريخ تي آهي“ هن ٻڌايو. هنن چيو ته ”تون پنهنجو جنم ڏينهن ملهائيندو آهين،“

هو ويچارو غريب پراڻي زماني جو. هن چيو ته ”مون کي ڪهڙي طاقت آهي جنم ڏينهن ملهائڻ جي“ هنن چيس ته ”هن دفعي اسان تنهنجو جنم ڏينهن ملهائينداسين.“ همرام ڏاڍو خوش ٿيو هميراڻيءَ کانئس جنم ڏينهن جي تاريخ پڇي، ان تاريخ تي سڀني شاگردن کي ٻڌائي ڇڏيوسين. جيڪو شاگرد ڪئٽين ۾ اچي، اهو هن کي ”هٿي برٽ ڊي“ چونڊو وڃي. همرام به ٽڙي پيو، واچ ٿي ڳودو ٿي ويس. ڏند پيو شيڪي، پلا ويچاري کي زندگيءَ ۾ پهريون دفعو ايڏي اهميت ملي هئي. هن چاليهن پنجتاليهن سالن جي عمر ۾ پهريون دفعو هٿي برٽ ڊي، جا لفظ ٻڌا هئا. سو ڏاڍو خوش هجي.

شام جو آفتاب ۽ هميراڻي کيس ڪامن روم ۾ وٺي آيا، جتي هڪ سادو ڪيڪ سندس انتظار ۾ هئو. اٺ ڏهه دوست به موجود هئا. هن کان ڪيڪ ڪٽايو ويو. تارڙيون وڳيون. ”هٿي

برت ڊي“ جا ڇٽ ڌاريندڙ نعرا لڳا. ڇانهه سندس ئي ڪئٽين تان آئي، ۽ پارٽي پوري ٿي.

پارٽي ختم ڪري پهڪندو جڏهن هو ڪائونٽر تي پهتو ته ڊڪڙ وٺي ويس. منهن تان مرڪ اڏامي ويس ۽ ان جي جاءِ تي ڪاوڙ ۽ پريشانيءَ جون ريكائون ظاهر ٿيون. ڪائونٽر واري شو ڪيس مان اهو ڪيڪ غائب هئو، جنهن مان هو سلائيسز کائي وڪڻندو هو. مٿي کي هٿ ڏيئي ويهي رهيو. اسانکي چيائين ”اها ڳالهه نيڪ ناهي، منهنجو ڪيڪ چوري ڪيو اٿو پري ڏيو.“

هميراڻي چيس ”اڙي مڪي چوس، هونءَ ڇڻ تون اسان کي برت ڊي جي پارٽي ڏين ها. برت ڊي به تنهنجو ۽ ڪيڪ جا پئسا به اسان پريون.“

اونهارو آيو، ته حيدر آباد جي سانجهيءَ جون وڻندڙ هوائون لڳيون. مون ۽ قمر، ڪرسيون ڪئٽين کان ٻاهر ڇهڙ تي رکرايون. ۽ پوءِ هر اونهاري ۾، سج لٿي کان پوءِ، سائيءَ ڇهڙ تي، وڻندڙ هوائن ۾ محفلون مچنديون رهيون.

ڪجهه سال ٿيا، ڪنهن ڪم سانگي ايل. = ايم- سي وڃڻ ٿيو. ڪئٽين وٽان لنگهيس ته ساهه سٺ ڏني- اندر گهڙي ويس. هڪ خالي ٽيبل والاريم - چوڌاري نهاري. ساڳيون پٽيون ساڳا در. نه اهو مٽئيجر، نه اهي ساٿي شاگرد. پر هر ٽيبل تي نوان ڇهرا. ان سڃاتل. مون ڏانهن ڏٺائون. هڪ پٿي کي اشارن ۾ ڪجهه چيائون. اکين ئي اکين ۾ ڇڻ چوندا هجن. هيءُ وڏي عمر وارو اوڀرو ڪير آيو آهي؟ مون کي ائين لڳو. ڇڻ مان هنن جي وچ ۾ دخل انداز ٿيو آهيان، دل چاهيو ته انهن سان رلي ملي وڃان. انهن سان تهڪ ڏيان، ڪلان ڳالهائين. کين چوان ته مان به هن ڪئٽين جو ڪيڙو رهي چڪو آهيان. پر پاڻ کي روڪي

ويس.

سوچيم. انهن ۾ ڪوبه تنوير هوندو. ڪا قمر هوندي. ڪو
هميراڻي هوندو. ڪو آفتاب هوندو. مان چو انهن جو مزو خراب
ڪيان.

چانهه پوري ڪري بل ڏيئي، ٻاهر نڪري آيس.

نيو فيلڊس جا جلد ايندڙ ڪتاب

الهداد بوهيو	1- علم تحقيق
محمد ابراهيم جويو	2- فرينچ انقلاب
سراج	3- منهنجي دنيا، مرڪه ترشنا (ناول)
شيخ اياز	4- اُپر چنڊ، پسن پرين (شاعري)
الطاف شيخ	5- اي جرنلي تڏانلڊ

نيو فيلڊس جا تازا شايع ٿيل ڪتاب

جواهر لال نهرو	1- روس جو سير (سفر نامو)
الطاف شيخ	2- ڳالهيون آهن ڪچ (سفرنامو)
عبدالجبار جويو	3- ونڊسر محل جو مسافر (سفرنامو)
شيخ اياز	4- وجو وسن آئين (شاعري)
سراج	5- تنهنجي دنيا، سڀ رنگ سانول (ناول)
تنوير عباسي	6- شاه لطيف جي شاعري (ٽي جلد)
شيخ اياز	7- پنهل کان پوءِ - جڳ مڙيوئي سپنو (ڪتاب)

پڙهندڙن لاءِ خوشخبري

نيو فيلڊس جا 20 عدد ڪتاب گهرائڻ تي 33 فيصد رعايت، 15 تي 25 فيصد رعايت، 10 تي 15 فيصد رعايت ۽ 5 عدد ڪتاب گهرائڻ تي 10 فيصد رعايت ڏني ويندي. نيو فيلڊس اداري جو ميمبر ٿيڻ لاءِ ڪو شرط نه آهي صرف پنهنجي رضا مندي لکي موڪليندا، ڪتابن جي لسٽ يا ٻي معلومات گهرائڻ لاءِ جوابي لافان موڪلڻ ضروري آهي.

گهٽ ۾ گهٽ 3 عدد ڪتاب يا 50 رپين کان مٿي جي رقم جو آرڊر موڪليندا ڪريو.

نيو فيلڊس جا ڪتاب هيٺين هنڌن تان به ملي سگهن ٿا.

- پٿاڻي ڪتاب گهر، بس اسٽينڊ سجاول.
- ماروي ڪتاب گهر، بس اسٽاپ نمبر پور ناڪو، ٽنڊو الهيار.
- ڪيپٽل نيوز ڪارنر، صدر ڪراچي.
- ڏاهپ ڪتاب گهر، شهيد فاضل راهو روڊ، قبر علي خان.

پنهنجي لائبريري ۽ مطالعي لاءِ نيو فيلدس جا هيٺيان ڪتاب اهميت رکن ٿا.

"پنهل کان پوءِ"

"جگ مڙيوئي سڀڻو"

شيخ اياز جا مشهور ۽ ڪتاب هڪ ئي جلد ۾. انهن ٻن ڪتابن ۾ شيخ اياز جون مشهور ڪهاڻيون، جيڪي ۱6 ورهين جي عمر ۾ لکيون، رومانوي خط ۽ آتم ڪهاڻي، جنهن ۾ هند ۽ سنڌ جي مشهور ادبي شخصيت سان ملاقاتن جو ذڪر آهي. ڊيمي سائيز ۾- صفحا 220- اچي ڪاغذ تي ڇپيل- آفسيٽ تي پنجن رنگن ۾ خوبصورت ڇپيل- ٽائٽل ڇپت -/40 رپيا

"شاهه لطيف جي شاعري"

ٽن جلدن تي مشتمل تنوير عباسيءَ جو هي شاهه لطيف جي شاعريءَ تي تحقيقي ڪتاب ادبي حلقن ۾ پنهنجي اهميت مڃائي چڪو آهي. ڊيمي سائيز ۾ 380 صفحن تي مشتمل- خوبصورت ٽائٽل- ڇپت -/60 رپيا.

"روس جو سير"

جواهر لال نهروءَ روس ۾ سفر دوران جيڪي ڪجهه ڏٺو، ٻڌو ۽ محسوس ڪيو سو خوبصورت انداز ۾ تحرير ڪيو آهي. اچي ڪاغذ تي ڇپيل- خوبصورت ٽائٽل- ڇپت -/30 رپيا

"گالهليون آهن گچ"

الطاف شيخ پنهنجي هن سفرنامي ۾ ملائيشيا ملڪ بابت اهڙين گالهين، واقعن ۽ تجربن جو ذڪر ڪيو آهي جو پڙهندي، وقت جو احساس ئي نه ٿيندو آهي ۽ ڪتاب پورو ٿي ويندو آهي. تصويرن سان سينگاريل- خوبصورت ٽائٽل- ڇپت -/36 رپيا.

"راهون ڇنڊ ستارا"

ماهتاب محبوب فار ايست جي سفر دوران جن جن مشهور جاين ۽ هنڌن تي ويٺي تن جو ذڪر اهڙي ته خوبصورت ۽ وڻندڙ انداز سان ڪيو آهي جو ڄڻ ته فلم ڏسي رهيا آهيو. 16 صفحن تي مشتمل رنگين تصويرن سان سينگاريل- ڇپت -/40 رپيا.

"ڀونر پري آڪاس"

شيخ اياز جو اهڙو انقلابي شاعري جو ڪتاب جنهن تي 25 سال اڳ پابندي وڌي ويئي هئي. اچي ڪاغذ تي نئين خوبصورت ٽائٽل سان سينگاريل- ڇپت -/70 رپيا.

ٺهرو هٺاڊس پبليڪيشنس جا شايع ٿيل ڪتاب

۰۱	بين الاقوامي قانون ۽ تنظيم	فيروز احمد (ختم ٿيل)
۰۲	جیل ۾ ۲۲ مهينا (ڀاڱو ۱)	طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۳	اذ ملاقات (خط)	طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۴	جیل گھاريں جن سان	طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۵	جیل ۾ ۲۲ مهينا (ڀاڱو ۲)	طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۶	زندگيءَ جو تنها مسافر (ڪهاڻيون)	طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۷	۴- مارچ ۽ سنڌي جوڌا	۲۰/- —
۰۸	بهترين ڪهاڻيڪارن جون بهترين ڪهاڻيون	— (ختم ٿيل)
۰۹	اونڊاهي ڌرتي روشن هٿ (ناول)	آغا سليم ۴۵/-
۱۰	رات منهنجي روح ۾	غلام نبي مغل (ختم ٿيل)
۱۱	۳۰ سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۱)	— (ختم ٿيل)
۱۲	ٿڌا چپ (ڪهاڻيون)	ايشور چندر (ختم ٿيل)
۱۳	وايون وٽجارجن جون (سفرنامو)	الطاف شيخ ۱۲/-
۱۴	۳۰ سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۲)	— (ختم ٿيل)
۱۵	بندر بازاريون (سفرنامو)	الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۱۶	شڪليون (خاڪا)	عبد القادر جوڻيجو (ختم ٿيل)
۱۷	بادگار ڪهاڻيون	مختلف ڪهاڻيڪار (ختم ٿيل)
۱۸	ٽين دنيا جون ڪهاڻيون	ولي رام وليپ (ختم ٿيل)
۱۹	عظيم ڪهاڻيڪارن جون عظيم ڪهاڻيون	— (ختم ٿيل)
۲۰	دل اندر درياو (ڪهاڻيون)	مدد علي سنڌي (ختم ٿيل)
۲۱	دل جو بندر (ناول)	اٽورل آئيويس/نصير اعجاز (ختم ٿيل)
۲۲	رهيل قرض (ڪهاڻيون)	ظفر حسن ۱۲/-
۲۳	درد جي خوشبو (ناول)	قاضي خادم (ختم ٿيل)
۲۴	ڪنهن سان سور سليان	مرتب: فيروز احمد (ختم ٿيل)
۲۵	فڪر جي آزادي	آسٽيش زويگ/ابراهيم جويو (ختم ٿيل)
۲۶	منهنجو ساگر، منهنجو ساحل (سفرنامو)	الطاف شيخ ۱۶/-
۲۷	غلامن جو پيرڙو (ناول)	اير ڪارڊر/دوست محمد پٽي (ختم ٿيل)
۲۸	سي ٿي چوڻ ڏينهن (سفرنامو)	الطاف شيخ ۱۵/-

۲۹. عاشي (ناول) هينري راڻڊر هنگرڊ/فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۳۰. سي پيڙيون رڪين ٻاجه سين (سفرنامو) الطاف شيخ ۲۰/-
۳۱. سڌارت (ناول) هرمن هيس/فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۳۲. چپان رس (ڪهاڻيون) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۳۳. روح جي ڳولا (ناول) مٽرچر: فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۳۴. درد جا ڏينهن، درد جون راتيون طارق اشرف (ختم ٿيل)
۳۵. سانباھو سمونڊ جو (سفرنامو) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۳۶. سورج هوندي مرجھايل (ڪهاڻيون) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۳۷. آسپ (ناول) هينري راڻڊر هنگرڊ/فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۳۸. قلندر (ڪهاڻيون) قرت العين حيدر/مدد علي سنڌي ۱۲/-
۳۹. الطاف شيخ جي نونگ تان الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۴۰. سزا جا سک آسڪر وائلد/فضل احمد بچائي ۱۲/-
۴۱. بهترين سفرناما الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۴۲. للڪار (ڪهاڻيون) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۴۳. ٽڪل سريٽ (ڪهاڻيون) البرتوموراويا/وليرام وليم ۱۵/-
۴۴. لنڊن تائين لغت (ڪهاڻيون) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۴۵. تصوير جو خون آسڪروائلد/فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
- (پڪچر آف ڊورين گري) (ناول)
۴۶. حلير شو حلير بروهي (ختم ٿيل)
۴۷. ٻارن جون آڪاڻيون الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۴۸. سڀون خليل جبران/فضل احمد بچائي ۲۵/-
۴۹. سفر پورپ جي ڊائري (سفرنامو) قاضي عبدالمجيد عابد ۴۰/-
۵۰. آزادي خاطر (ڪهاڻيون) مرتب: فيروز احمد (ختم ٿيل)
۵۱. چاندي جون تارون (ڪهاڻيون) ماهتاب محبوب (ختم ٿيل)
۵۲. مس خدا بهار چنبيلي (ناول) الطاف شيخ ۲۰/-
۵۳. پيار ڪهاڻي (ناول) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۵۴. ٽيگرو عشق ۽ بغاوت ڪرستوفر ٽنگول/نصير اعجاز (ختم ٿيل)
۵۵. شرر پوئي (ناول) گوڻند مالهي (ختم ٿيل)

۵۶. اگهي ايئن هياس (جلد ۱) فضل احمد بچائي ۲۰/-
۵۷. پرہ کان پهرين (ڪهاڻيون) ماهتاب محبوب ۱۶/-
۵۸. بلندپون (ناول) نجم عباسي ۱۶/-
۵۹. رڃ ۽ پاڇا (ناول) موهن ڪلپنا (ختم ٿيل)
۶۰. مون توکي پيار ڪيو (ڪهاڻيون) پوپتي هيرانندائي (ختم ٿيل)
۶۱. آيل ڙي اولاڻا (ڪهاڻيون) علي بابا (ختم ٿيل)
۶۲. شاهه لطيف جي شاعري (جلد II) تنوير عباسي (ختم ٿيل)
۶۳. آهڻي گهوٽ تر نشا ٿيوئي (سفرنامو) لوڪرام ڏوڏچا (ختم ٿيل)
۶۴. موهن جو دڙو (ناول) علي بابا (ختم ٿيل)
۶۵. ادو عبدالرحمان (ڪهاڻيون) امر لعل هنگورائي ۱۲/-
۶۶. ڌرتي روشن آهي (ڪهاڻيون) آغا سليم (ختم ٿيل)
۶۷. دارون هن ديواني جو (ڪهاڻيون) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۶۸. پيغامبر خليل جبران/ستار ۲۰/-
۶۹. هم اوست (ناول) آغا سليم (ختم ٿيل)
۷۰. اداس واديون (ڪهاڻيون) حميد سنڌي ۱۲/-
۷۱. آئيني جي اڳيان ۱۷ ماهتڪار ۱۲/-
۷۲. چنڊ چنبيلي ۽ ول (شاعري) شوخ اياز (ختم ٿيل)
۷۳. لهر لهر زندگي (ڪهاڻيون) ماهتاب محبوب ۳۰/-
۷۴. ائون ماڻهو (ڪهاڻيون) سراج (ختم ٿيل)
۷۵. ٻہ ننڍا ناول (ٻہ ناول) آغا سليم (ختم ٿيل)
۷۶. اگهي ايئن هياس (جلد ۲) فضل احمد بچائي ۲۵/-
۷۷. رڻ تي رم جهم (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل)
۷۸. واٽ ويندي علي احمد بروهي (ختم ٿيل)
۷۹. مڪلي ۽ کان ملاڪا تائين (سفرنامو) الطاف شيخ ۳۵/-
۸۰. ڪهاڻي جو قافلو نجم عباسي ۱۵/-
۸۱. ساهيوال جيل جي ڊائري شيخ اياز ۳۵/-
۸۲. سینگاپور ويندي ويندي (سفرنامو) الطاف شيخ ۳۵/-
۸۳. چنڊ جا ڏمڻائي (ڪهاڻيون) آغا سليم (ختم ٿيل)

- ۰۸۴ پڳت سنگهه کي قاسي شيخ اياز ۲۵/-
- ۰۸۵ ست بوگوسلاويائي آکاڻيون جڳت آڏواڻي ۱۰/-
- ۰۸۶ ست ڪشميري آکاڻيون اختر محي الدين/ايشور چندر ۱۲/-
- ۰۸۷ ٻن چن ۽ چنڊ (شاعري) آغا سليم ۱۰/-
- ۰۸۸ ڪواليمپور ڪجهه ڪوه (سفرنامو) الطاف شيخ (ختم ٿيل) ۰۸۹
- ڪپر ٿو ڪن ڪري (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل)
- ۰۹۰ سڏن مٿي سڏڙا علي احمد بروهي (ختم ٿيل)
- ۰۹۱ ڪانڌي لوڻي فشر/نجم عباسي (ختم ٿيل)
- ۰۹۲ پڳل ڪنڀڙاڻيون خليل جبران/عبدالله الغاڻو ۲۵/-
- ۰۹۳ ماستر هريام جو بنگڪاڪ وڃڻ.... الطاف شيخ (ختم ٿيل)
- ۰۹۴ ڪي جو پيچل ٻوليو (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل)
- ۰۹۵ سرهي سرهي سار (سفرنامو) ماهتاب محبوب ۳۵/-
- ۰۹۶ خط، انٽرويو ۽ تقريرون شيخ اياز (ختم ٿيل)
- ۰۹۷ دنڪي ۽ منجهه درياھ (سفرنامو) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
- ۰۹۸ ڏيڻا ٿيل ڦليل جا علي احمد بروهي ۳۰/-
- ۰۹۹ راج-گهاٽ تي چنڊ (شاعري) شيخ اياز ۶۰/-
- ۱۰۰ موتي جي مھراڻ جا مرتب: فيروز احمد ۵۵/-
- ۱۰۱ تلاش (ناول) نجم عباسي ۳۰/-
- ۱۰۲ لڙيو سج لڪن ۾ (شاعري) شيخ اياز ۲۰/-
- ۱۰۳ ڏاهي جهر ڪي ۽ ٻيون آکاڻيون الطاف شيخ ۳۵/-
- ۱۰۴ مرڻ مون سين آءُ (ناول) سراج ۶۰/-
- ۱۰۵ پڙاڏو سوئي سڏ (ناول) سراج ۵۰/-
- ۱۰۶ رات وچ ۾ (ناول) بريت هيلمڊي/فضل احمد بچائي ۲۰/-
- ۱۰۷ ٻڙ جي ڇانو- آگهي کان گهاٽي (شاعري) شيخ اياز ۵۰/-
- ۱۰۸ اک سور (ناول) رابندر نات ٿنگور ۵۰/-
- ۱۰۹ جت جر وهي ٿو جال (سفرنامو) الطاف شيخ ۵۰/-
- ۱۱۰ رني ڪوٽ جو خزانو (ڪهاڻيون) امر جليل ۴۰/-
- ۱۱۱ ماستر ٻائي (ناول) مترجم: نجم عباسي ۲۵/-

- ۰۱۱۲ آڪن نيرا ٿليا (شاعري) شيخ اياز ۵۰/-
- ۰۱۱۳ منهنجي دنيا، هيڪل وياڪل (ناول) سراج ۲۵/-
- ۰۱۱۴ رڻ ۽ رڃ جو اتهاس (ڪهاڻيون) نورالهدى شاه (ختم ٿيل) ۰۱۱۵
- ۰۱۱۵ انقلابي ماءُ (سوانح حيات) مترجم: آزاد قاضي ۲۵/-
- ۰۱۱۶ ڪراچي ۽ جا ڏينهن ۽ راتيون شيخ اياز (ختم ٿيل) ۰۱۱۷
- ۰۱۱۷ جلاوطن (ڪهاڻيون) نورالهدى شاه ۵۰/-
- ۰۱۱۸ جڏهن مان نه هوندس (ڪهاڻيون) امرجليل ۵۵/-
- ۰۱۱۹ پونر ڀري آڪاس (شاعري) شيخ اياز ۵۰/-
- ۰۱۲۰ راهون ڇنڊ ستارا (سفرنامو) ماهتاب محبوب ۴۰/-
- ۰۱۲۱ يادين جي انڊلٽ الطاف شيخ ۳۰/-
- ۰۱۲۲ جهڙو ڦٽل ڦٽل نه لهي (شاعري) شيخ اياز ۳۵/-
- ۰۱۲۳ وقت وڻيون وڇوڻيون (ناول) ڪلا پرڪاش ۲۰/-
- ۰۱۲۴ شاه لطيف جي شاعري جلد I II ۽ III تنوير عباسي ۶۰/-
- ۰۱۲۵ تنهنجي دنيا، سڀ رنگ سائول (ناول) سراج ۷۰/-
- ۰۱۲۶ وڇون وسڻ آڻيون (شاعري) شيخ اياز ۴۵/-
- ۰۱۲۷ وٺيسر محل جو مسافر (سفرنامو) عبدالجبار جوڻيجو ۲۰۰
- ۰۱۲۸ ڳالهيون آهن ڳچ (سفرنامو) الطاف شيخ ۳۶/-
- ۰۱۲۹ روس جو سير (سفرنامو) جواهر لال نهرو ۳۰/-
- ۰۱۳۰ پنهل کان پوءِ ۽ جڳ مڙيوئي سڀني شيخ اياز ۴۰/-

گهراڻن لاءِ لکيو: نيمو ليليس پبلڪيشنس
 ٽنڊو ڏلي محمد، حيدرآباد سنڌ.

نيو فيلبس جو مئي ۱۹۹۰ع ۾ شايع ٿيندڙ ڪتاب

فرينچ انقلاب

[هڪ هاريءَ جي ٻڌايل ڪهاڻي]

مترجم: محمد ابراهيم جويو

ڀاڱو پهريون - سترهن باب - صفحا ۰۰ع

”اميرن جي خلاف فرينچ عوام ۽ وچ وارن طبقن جي عظيم انقلاب (۱۷۸۹ع) جي ڪهاڻي گهڻن ماڻهن ٻڌائي آهي. اهي ماڻهو عالم آهن، دانشور آهن، جن مامرن کي اعليٰ اوچاين تان ڏٺو آهي؛ پر آءٌ پنهنجي سِر، هڪ پيرسن هاري آهيان، ۽ رڳو هارين جون ڳالهيون ڪرڻ چاهيان ٿو....“

”ٽه، اوهان کي خبر هجي ته، انقلاب کان اڳ، فاس برج جي جاگير ۽ نوابيءَ ۾ پنج ماتحت ڳوٺ شامل هئا....“

”هيلٽائين اوهان کي منهنجو ڇهين مئي جو لکيل خط پهچي ويو هوندو.... منهنجو اهو فرض آهي ته جو ڪجهه هتي [ورسائيلز] ۾ هلي چلي ٿو، ان کان اوهان کي باخبر رکان.... آءٌ، جو هتي آيو آهيان، سو سڀني لاءِ، هر هڪ لاءِ، آيو آهيان، ۽ نه رڳو پنهنجي لاءِ، ۽ آءٌ سڄي پيچ ته هڪ نالائق ۽ پاڇي ماڻهو ٿيندس، جو آءٌ انهن ماڻهن کي پنهنجين ڪوششن جو، پنهنجن عملن جو، حساب نه ڏيان [جن مون کي چوندي هتي موڪليو آهي].... بادشاهه ۽ درٻار ورسائيلز جي ٻاهران وڏي محل ۾ مقيم آهن، جيڪو شهر ۽ ان جي ٻاهران باغن جي وچ ۾ هڪ قسم جي ڌڪريءَ تي ٺهيل آهي.... سوچيو ته سهي ته ان محل جي اڏاوت تي ۽ ايتري ان جي ڏيکاءُ ۽ ڏيا تي اسان جي ڪيئن ۾ ڪيترن هزارن انسانن پنهنجون سڃيئون عمريون ڏنيون هونديون.... ته جيئن امير ۽ انهن جا چاٿڙا، محل جي انهن عمارتن ۾ پوري سڪ ۽ آرام ۾ رهن.... هنن جو عيش بهرحال ضروري آهي.... [پوءِ] فرانس جو ٽي ڀاڱي چار آدم پل ته سؤ سال اُس ۾ ۽ برف ۾، ڏينهن رات، گهندو وڃي ۽ جانورن جيان، بکيو آجيو، زبان ڪڍيو، وهندو رهي ۽ مرنڊو رهي....“

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”آداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو: انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي آداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، پَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي چو، چالاڪ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)